

MATERIÁLY

VIII MEZINÁRODNÍ VĚDECKO - PRAKTICKÁ
KONFERENCE

«VĚDECKÝ POKROK NA PŘELOMU TYSYACHALETY – 2012»

27 května – 05 června 2012 roku

Díl 18
Filologické vědy

Praha
Publishing House «Education and Science» s.r.o
2012

Vydáno Publishing House «Education and Science»,
Frýdlanská 15/1314, Praha 8
Spolu s DSP SHID, Berdianskaja 61 B, Dnepropetrovsk

**Materiály VIII mezinárodní vědecko - praktická konference
«Vědecký pokrok na přelomu tisyachalety - 2012».** - Díl 18.
Filologické vědy: Praha. Publishing House «Education
and Science» s.r.o - 112 stran

Šéfredaktor: Prof. JUDr. Zdeněk Černák

Náměstek hlavního redaktor: Mgr. Alena Pelicánová

Zodpovědný za vydání: Mgr. Jana Štefko

Manažer: Mgr. Helena Žáková

Technický pracovník: Bc. Kateřina Zahradníčková

VIII sběrné nádobě obsahují materiály mezinárodní vědecko - praktická
konference «Vědecký pokrok na přelomu tisyachalety»
(27 května – 05 června 2012 roku) po sekcích «Filologické vědy»

Pro studentů, aspirantů a vědeckých pracovníků

Cena 270 Kč

Досанова А.Ж. Қазақ әліпбиі тарихының бастау көздері.....	74
Мансұров Н.Б. Шағатай тілі термині және оның лексикалық құрамы.....	77
Лесников С.В. Расчёт индекса итерации русских словарей лингвистических терминов	80
Швецова В.М. К вопросу о характере типологических особенностей поля языковой единицы с продуктивной текстовой реализации	88
Артеменко Т.М., Липко І.П. Комуникативна компетенція як необхідна складова процесу навчання іноземних мов	92
Таттимбетова К.О. Қазіргі қазақ лирикасындағы көркемдік ізденістер	96
Баянбаева Ж.А. Әуезовтануға қосылған үлес	99
Барсегян К.Р. Функционально-семантические особенности английского прилагательного	102
Самарин А.В., Зварыкина С.Г. Концепт «племя» как сегмент русской и английской языковых картин мира	106
Барсегян К.Р. Инверсия в сложноподчинительных предложениях с придаточными времени.....	108

OBSAH

FILOLOGICKÉ VĚDY

METODIKA VYUČOVÁNÍ JAZYKU A LITERATURY

Abdibek Zh.B. Oral folk poetry in kazakh steppe as a historical source (elements of folklore and traditions in kazakh poetry).....	3
Елыманова Е.Н. Формирование грамматических навыков английского языка у учащихся средней школы с помощью системы символов.....	9
Атаманчук В. Поезії М.Рильського 1930-х років: вірші-портрети.....	11
Атанасова М.П. Формування соціокультурної компетенції студентів економічних спеціальностей на основі читання автентичних текстів в рамках міжкультурної комунікації.....	16
Борисов А.М. Трансформационные модели в формировании навыка аудирования.....	21
Томанова Н.М. Обучение интеллектуальной коммуникации на занятиях по русскому языку во внеязыковом вузе.....	23

RÉTORIKA A STYLISTIKA

Көпбаева Ж. Ыасауи хикметтеріндегі етіс жұрнақтарының қолданылуы.....	29
Оспанов С.И. Алтынсарин и газета «Оренбургский листок».....	34
Бушкова В.В., Черняева І.М. Компліменти чоловікам: культурологічний аспект.....	38
Томанова Н.М. Концепт вода в лирикофилософском дискурсе Бахыта Каирбекова.....	40
Әзизова Айнұр Тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиетіндегі ұлттық көркем бейнелер көрінісі.....	45

PROBLÉMU VÝZKUMY JAZYKU

Федірчик І.Я. Особливості словотвору іменників на позначення осіб за професією в сучасній німецькій мові.....	49
Сергина М.А. Паремнологическая картина мира: вопросы теории.....	52
Шойбекова Ф.Б. Қазақ тіліндегі транспозиция құбылысы.....	57
Оданова С.А. Тілдегі үнем заңының мәселелері.....	61
Пралиева Г. А.Ісімақова және қазіргі экзистенциализм мәселелері.....	67
Анашева Д.К., Искакова А.О. The difficulties of Negative constructions' translation from English to Kazakh.....	70

FILOLOGICKÉ VĚDY

METODIKA VYUČOVÁNÍ JAZYKU A LITERATURY

Abdibek Zh.B.
Astana, Kazakhstan
L.Gumilyov Eurasian National University,

ORAL FOLK POETRY IN KAZAKH STEPPE AS A HISTORICAL SOURCE (ELEMENTS OF FOLKLORE AND TRADITIONS IN KAZAKH POETRY)

Аннотация:

Данная статья основана на познание устная литературы в казахской степи. Устная литература – это не только народные песни, поговорки и пословицы, это и произведения жырау-певцов, композиторов, поэтов, импровизаторов. Имена произведения жырауов дошли до нас благодаря народным преданиям и многим песням. Для казахского народа устная литература это достижение в философии, традиции, истории и начало письменной литературы. А так же мы в статье познакомимся с элементами фольклора и традиции казахского народа в творчестве Базар жырау.

Annotation:

This article is based on perception of oral literature of Turkish and Kazakh steppes. Oral literature is not only folk songs, proverbs and sayings, but these are also works of zhyrau-singers, composers, poets, improvisers. Items of works of zhyraus had come to us owing to folk tales and many songs. Oral literature for Kazakhs is an achievement in philosophy, traditions, history and beginning of written literature. Also we will get you acquainted with elements of folklore and traditions creative work of Bazar Zhyrau.

Ключевые слова: Традиция, беташар, история, музыкальный инструменты, поэзия, устная поэзия, жырау.

Key words: Tradition, betashar history, musical tools, poetry, oral poetry, zhyrau.

Talking about the rise and peak of the Turkic poetry should be noted that since the XI century, there existed two directions, two forms, the two traditions. The first – the most famous, classic Muslim poetry of Turkestan and the Osman Empire. The names of the medieval poets Balasaguni Yusuf, Ahmed Yassau Saif Sarai, Lutfi, Alisher Navoi, Babur Zahiridina, Mohammed Fizuli, Yunus Emre are well known. Their works have been translated into many languages. The peak of the Turkic writing poetry is traditionally considered the XV century is associated with the names of

Navoyi, Babur. However, we note that, for all the sophistication of content and form of perfection, their poetry was in line with the classic Arab-Persian love and mystical lyrics. Poems are usually dedicated to the woman he loves, loved God, loved the drink, the beloved ruler, i.e., reflect a settled urban culture of the medieval East. Here Turkic poets used the Arabic alphabet, Arabic poetic measures, the Persian language, and wrote in very similar versions of the Central Asian Turks' (often just in Farsi) later known as the Ottoman and the Chagatai literary language. The second tradition – more ancient but less known – oral folk poetry.

National epic existed in various Turkic people from time immemorial. Synchronously with the rise of the Muslim as written literature, in the north of the Turkic world, in the Dashti-Kipchak became famous author's oral poetry. At the same time continuing to develop the art of oral epic of the Kazakhs. Kazakhs are the indigenous inhabitants of the Great Steppe, in particular the part that is in the Middle Ages nicknamed «Dashti-Kipchak,» a land of Kipchak, and today is known as the Republic of Kazakhstan. It is for the Kazakh oral literature that achievement in philosophy, history, politics, and the beginning of the modern written literature.

Epic poems, songs called zhyrami, so poets – artists called bard (as opposed to zhyrshy – performers). Word of the ancient zhyr origin, found in the dictionary and Mahmud Kashgari means – a song (in the sense of the heroic epic story). It occurs in a similar sound in most northern Turkic people: in the Yakut – yrya in Khakass-cop, in the Kyrgyz Manas, in the Bashkir – zhyr in Kazakh and Nogai – zhyr. Researcher Turkic folklore E.D. Tursunov argues that «the type of bard arose between the beginning of I millennium BC and the Ancient era and the beginning of our era took shape as the media type of oral-poetic tradition» [1.122] Of course, the wording is very vague, covering half millennia, so it should be clarified that the «ancestors» were zhyrau (shamans). As the nomadic society, and especially after the emergence of «nomadic» Tengrian Kaganates, kames function as guardians of tradition, the epic singers, soothsayers and healers have increased and become more complex. Prophets and the executors of the heroic epic were the special guardians of historical tradition and became known as the bard, and healers, exorcists and experts' rites were called bucks. At the Sayano-Altai Turks, this process has not been fully completed, and there came often combine the role of epic singers and magic casters. At Karluk and Oguz and the later Islamic canon is almost supplanted the ancient oral tradition, and the function of magic spells was completely stopped, as a «pagan.» In a throwback to the nomadic Uzbeks remained the word bakshi, which they called the special singers, romantic epos.

The most consistently and clearly the formation of an oral-poetic tradition took place among the nomads in Kipchak language Dasht-i-Kipchak: the nogaes, Kazakh, Kara kalpak, Kirghiz. German scholar of Turkic oral epic Karl Reichl writes that «the core of the Turkic epic poetry makes up the epic traditions of the Kazakhs, Kyrgyz and Kara kalpak. It is in their best reflected the epic world of the nomads of Central Asia, a world in which many of the Turkic tribes lived ever since, as Turkish people first appeared on the scene ...»

Сложноподчиненные предложения с инверсией стилистически отмечены как эмфатические, в них всегда возможно снятие стилистической отмеченности, если поменять ролями придаточное и главное предложения, например: Porta was rolling on the runway and Dave was on final approach when I heard Harry and the control tower calling (A.Cappel).

При такой перемене ролей в сложноподчиненных предложениях с союзом before утвердительная форма главного предложения меняется на отрицательную, и наоборот, например:

I had not been there ten minutes before a persistent buzzing struck my ear. Рематичность придаточного и эмфатичность всего сложноподчиненного предложения являются двумя содержательными признаками инверсии. Помимо них она имеет два признака: обязательную постпозицию придаточного предложения и особую интонацию. Однако эти формальные показатели инверсии не имеют большого дифференцирующего значения. Постпозиция- это обычно, наиболее частотное положение придаточных с союзами when и before без инверсии, а что касается интонации, то она полифункциональна в том смысле, что одна и та же интонация выполняет самые различные коммуникативные задания в предложении, не говоря уже о том, что в письменном тексте интонация не обозначается.

Инверсия имеет место, в случае если главное предложение обозначает период времени, который прерывается событием в придаточном. Период времени может передаваться прямо или косвенно, например, через действие в развитии. Остальные компоненты содержания главного предложения в данном контексте не особенно важны, так как они либо повторяют сказанном ранее, либо вытекают из него, например; We had only been married five years when he died. I cut into traffic and turned back away from the Embarcadero. We went a good half-mile before she spoke again. Как видно из приведенных примеров, употребляются союз When и before.. Однако если событие в главном предложении представляется как незаконченное, то эффект инверсии усиливается, например: He had not been in his room five minutes before Maitl and came in.. Данный случай обычно к инверсии не относят, так как он лишен значения вторгающего (неожиданного), ожидаемого (важного) или прерванного действия; лишен он и эмфатической коннотации.. Другие случаи инверсии еще предстоит описать, и ученым-англистам могут помочь в этом исследовании ученых-русистов, разрабатывающих вопросы синтаксиса сложного предложения. В Заключение статьи отметим, что, как известно, язык и мышление находятся в тесной органической связи: те или иные логические формы получают последовательное языковое, в частности грамматическое, выражение; но связь логики и грамматики не предполагают полного их совпадения, и инверсия является одним из многочисленных примеров, иллюстрирующих такие расхождения. Именно поэтому инверсия служит сильным выразительным средством и представляет большой интерес как для исследователей-теоретиков, так и для преподавателей, обучающихся иностранному языку.

2. Самарин А.В. Типология концептов – «представлений» в русском и английском языковом сознании: монография. – Старый Оскол: издательство «Оскол-Информ», 2011. – 110с.

3. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – С. 40-76.

4. Толковый словарь русского языка: В 4 т. / Под ред. Д.Н. Ушакова. – М.: ООО «Издательство Астрель», ООО «Издательство АСТ», 2000.

5. Oxford Advanced Learner's Dictionary. Oxford University Press 1995.

Ст. преподаватель Барсемян К.Р

Северо-кавказский филиал федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего профессионального образования «Российская академия правосудия» (г. Краснодар)

ИНВЕРСИЯ В СЛОЖНОПОДЧИНИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ С ПРИДАТОЧНЫМИ ВРЕМЕНИ

В английском языке для сложноподчинительных предложений с придаточными времени характерно несовпадение формально-грамматического и смыслового направления связи между придаточным и главным предложениями, называемое со временем 0. Есперсена инверсией или обращенным отношением события. Придаточное содержит не менее, а более важную мысль, чем главное «Инверсия главной или придаточных частей сложного предложения заключается в том, что «главное» действие, входящее в цепь событий, продвигающих повествование вперед, находит свое выражение в придаточной части, тогда как события, о которых сообщается попутно, которые обозначают лишь обстоятельство, при которых совершается «главное» действие, выражаются в главной части сложного предложения. В английских сложноподчиненных предложениях инверсия имеет место, при союзе when, реже before, например:

He was some distance ahead of her when drawing her blue cape around her; she set out to follow him (J Carr)

I hadn't been there ten minutes before a persistent buzzing struck my ear (A Cronin)

Инверсия обнаруживается интуитивно в широком контексте произведения, позволяющем оценить коммуникативный удельный вес частей сложноподчиненного предложения. Так, например, в следующем предложении присутствует инверсия, если на основании широкого контекста произведения становятся ясным, что новое в сообщении (рема) выражено в придаточном предложении; если же рематично главное предложение, то инверсии не будет; They were bickering when Hilda left the room. (M Rinehart)

In X – XI centuries Turkic poetry «lit up» in the epic of the Oghuz and the legendary bard Korkyt work. It is believed that he invented kobyz. Kobyz-traditional Kazakh stringed musical instrument with two horsehair strings. It belongs to the oldest form of stringed instruments, which have been preserved among the people of Siberia, Central Asia, the Volga, the Caucasus, and others. Each of these people has bowed to its name, but they are similar structure, horsehair strings, and tuning, game modes. The antiquity of the building itself speaks of tools.

Kobyz hollowed out from one solid piece of wood – juniper (arsh), maple, pine and birch. The instrument was as it were of three parts: the head («bass» – the head), middle (base – keude) and lower («ayak» – feet). The base is in the form of an open cup, outstretched downwards. This lower part of the tool is tightened skin (deck). It is established stand (tiek). Strings kobyz still made of the cauda equine. The bow has an arched shape and resembles a bow: the two ends of the curved branches tied bundle of horsehair and fastened with strong thread made of camel wool. Kobyz two strings consisting of 104 horse-hairs, publishes a range of overtones in contact bow. Color and density of playing the instrument is largely dependent on the strength of the bow touching, as well as from the heights. The history of playing kobys has been associated with religious and magical rituals of bucks – shamans. Kobyz served as a means of communication with their bucks aruahami (* spirits of ancestors), and spirits-helpers (* forces of nature, and not only). Shaman's instrument looked quite unusual: the head was crowned with feathers owl was covered different metal plates in the form of horn scrollwork, figures of birds, which rang with the music, at the bottom of the cup was placed with mirror. All this was not only decorating, and shamanic symbols – symbols. Kobyz was a sacred instrument. The ordinary people, even afraid to touch this instrument, because he believed that kobyz as hosts tools – bucks, have a wonderful magical powers are able to influence the destiny of man. According to legend the music of kobys to cast out evil spirits, sickness and death. Along with this tradition kobys is not just a ritual, but also related to the work of epic bard (Singers), which in nomadic environments occupied a prominent place. Zhyrau were usually at the rate of the Khans, as military and political advisers, praising the heroic deeds of the Khans, brave men. Kazakh scholar – scholar zhyrau M. Magauin leads the folk legend of Ketbuge bard. He lived in the XIII century, and one day it so happened that the bard had to inform the Genghis Khan of the death of his son on a hunt – Dzhuchi. But as news of the death of a loved one's death was assumed, the bard wrote kui, subsequently called «Aksak kulan,» and performed it at the Genghis Khan Kobyz. The Sound of Music gave Khan the tragic news. The zhyray did not utter a word. For heavy tidings kobyz paid – on the orders of Chengis Khan, its cavity was filled with molten lead. So the main musical instrument was the kobyz [2.16]. The names of the great bard: Sypyra, Kaztugana, Asan Kaigy, Dospambeta, Shalkiiz, as well as others denounced his hearers thereby tool.

Since ancient times, were regarded as prophetic bard poets anticipate the future, so they often were advisers to the Khans, the representatives of the people in the

khan's rate. Initially, this role of pragmatic texts had predictive nature – to select the correct decision by Khan, to support the troops before the battle, to enumerate the merits of the deceased hero, etc. But later, their functions become more complex and more literaturised. Stories, melodies, «raps» were not written bard, and preserved and passed on orally in folk tales, in retelling and rehashing some of the bard – to others. With the gift of improvisation and a phenomenal memory, bards were creators and custodians of the historical memory of the people. In special occasions around the clock, they could perform their zhyry kobyz accompaniment, before a huge crowd telling listeners about the past, the great ancestors and their glorious deeds. In places the tragic bard tears streamed from his eyes stern soldiers in funny places – the laughter and cheers echoed across the steppe, but sometimes the bard could play kobyz, keeping silence. These brilliant constellations of poets were heroes of the steppe nomads for centuries. Handed down by word of mouth, their songs have reached us. They say its poets all Kolchak branch of the modern Turkic people: the nogayi, and Tatars, Turks, and the North Caucasus, and Kara kalpak, and Kazakh.

It is in the oral bard, and not in an Islamic Turkic poetry written literature has shown their identity and originality. These qualities were presented zhyrau Kazakh steppe. In its best examples, especially tolgau Shalkiiz, Kaztugana, Dospambeta reaches the heights of creativity zhyrau world of poetry. Zhyrau existed in the Kazakh steppe to the XIX century. Next, we describe the creation of the Kazakh bard – Bazar Zhyrau.

As the saying goes, «To have the talent bard, not only to learn that property goes to him by nature», Bazar bard became known among the people of their natural talent. He was a brave, brave bard, whose unique talent was able to show our generation its age. Prior to his listener, Bazaar zhyrau honored who fought for his people, who could distinguish the line between good and evil, between love and hate.

According to historical dates Bazar Zhyrau Ondasuly was born in 1842. He was famous for his name «Bazar Zhyrau». There is no data about his parents and relatives. About his wife and children we can take some information from the poet «Kosh bay rim ozin koter zhyr kumbezin» (Farewell my friend now bear a dome zhyr).

Pirlibek, Nurlybek, Aisulu

Gather all beauties of the world

Who can be hotter than you

I wish you only a long life [3.100],

From this lines of a poetry we can guess that his sons' names are Pirlibek and Nurlybek and his wife is Aisulu. About the poet's family we can take information from Sharibek Aldashev's researches. It means that we can find data about his life from his creative work.

There are a lot of legends devoured to Bazaar's coming to the way of poetry. One of them is the following: One day little Bazar grazed sheep and he fell asleep in the street. In his dream he saw an old man with white beard, dressed in white clothes and he held a white stick in his hand. An old man came up to him and said: «Where

торией, культурой, языком и самоназванием» [1]. Ряд толковых словарей английского языка дает следующее определение: «Tribe – a group of people of the same race and sharing the same language, religion, custom, etc, often led by a chief» [5].

Исследование представленных в словарях английского и русского языков толкований ключевой лексем *племя* и *tribe* позволяет выделить интегральные семы:

- группа, сообщество (group);
- сходство, объединяющие качества;
- род, вид;
- взаимоотношения внутри группы.

Дифференциальные семы:

- люди/ животные.

Кроме того, в рамках одного из значений данного слова важным компонентом выступает негативная коннотативно-эмоциональная окрашенность понятия. Так одно из периферийных определений имеет негативную окраску: «племя – род, группа, категория людей, объединенных чем-нибудь, какими-нибудь общими качествами (-разг. ·шутл. Или ·бран. ·презр.). «Тише ты, гайду-чье племя!» Пушкин» [4]. Подобное наблюдается и при определении английского эквивалента этого слова: «tribe – 2) (usu derog) a group or class of people: *Politician! I hate the whole tribe of them!*; 3) (often pl) (infml joc or derog) a large number of people: *tribes of drunken hooligans* [5]. Однако, данное понятие может быть употреблено как в сугубо в негативном контексте, так и в положительном «Здравствуй, племя младое, незнакомое!» Пушкин А.С. «Вновь я посетил».

Согласно словарной дефиниции, в единице *племя* выражена дифференциальная сема, которая служит разграничителем между понятием группы людей и группы животных в рамках концепта *племя*: »на племя» для получения приплода, потомства. *Оставить бычка на племя»* [1]. Интерес представляет то обстоятельство, что реализация данной семы характерна и для англоязычного определения концепта: «tribe – (biology) a group of related animals or plants» [5].

Стоит отметить, что реализация концепта *племя* в русском языке шире, нежели в английском за счет присутствия в нашем языке определений этого концепта с пометой *устаревшее*: «3) происхождение (-книж. ·устар.). Царь Борис Годунов татарского племени; 4) род, семья (-устар.). «Племя Пожарских вымерло» [4].

Концепт шире понятия, поскольку не ограничивается значением, но включает еще и культурное приращение смысла, а значит предполагает связь с ассоциативным рядом, возникающим в сознании носителя речевой культуры. Поэтому концепт *племя* в сознании носителя русской лингвокультуры ассоциируется с представлением о чем-то экзотическом, связанном с другой культурой и иногда имеющим отношение к прошлому.

Различия в языке отражают различия в национальной ментальности и каждый язык характеризуется своей уникальной «картиной мира».

Литература:

1. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Словарь русского языка. – М., 2008

teacher; she became my wife; he remained my friend). Более того, в составе данного сказуемого существительные могут сочетаться с глаголом to be в прогрессивной видовой форме, которая придает процессность всему сказуемому и наделяет предикативный член адвербиальными свойствами. Например:

I was being a fool (*H. Robbins*). ...I'm being a bloody nuisance (*J. Fowles*). ...the sale on the whole was being a success (*Ch. Snow*). Существительные, как и прилагательные, могут сочетаться с инфинитивом и предложными оборотами. Итак, в данной статье мы описали функционально-семантические свойства английского прилагательного, объединяющие его с другими частями речи – глаголом, наречием, существительным.

К.ф.н. Самарин А.В., Зварыкина С. Г.

*Белгородский государственный национальный исследовательский университет
(Старооскольский филиал), Россия*

КОНЦЕПТ «ПЛЕМЯ» КАК СЕГМЕНТ РУССКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ ЯЗЫКОВЫХ КАРТИН МИРА

Одной и ведущих проблем когнитивной лингвистики является осмысление процесса формирования и отражения в языке отдельных концептов, а также концептуальной картины мира носителей языка. В связи с этим встает проблема национальной специфики концептов. «В концептуальной сфере разных народов наблюдается значительно больше сходств, чем в языковой» [2]. Посредством анализа концепта «племя» в русском и английском языках мы предпримем попытку выявить его национальную специфику.

Исходя из представлений Ю.С. Степанова о концепте, он включает: 1) основной, актуальный признак; 2) дополнительный или несколько дополнительных, являющихся уже не актуальными «историческими»; 3) внутреннюю форму, запечатленную во внешней, словесной форме [3, 44]

Известно, что концепт имеет полевою структуру, в которую входит ряд лексем, находящихся в разной степени близости от основного значения ключевой лексемы. Концепт «племя» представлен следующими ядерными (*племя (tribe) народ (people), нация (nation)*) и периферийными лексемами (*поколение (generation), род (family), национальность (nationality), группа (group), современники (contemporary)*).

В словаре под ред. Д.Н. Ушакова под племенем понимается: совокупность людей, обычно сходных по физическому типу, объединенных (в той или иной форме) родовыми отношениями, общим языком и территорией [4]. Подобные определения присутствуют и в толковых словарях других авторов, например, «этническая и социальная общность людей, связанных родовыми отношениями, терри-

to give you a talent to your forehead or to your palate?». So the young Bazar woke up and began to sing a song at once. Here it should be said that the legend bears a truth and a truth bears a legend.

Bazar was an orphan since his childhood so he didn't go to school at all. From his birth he was formed as a personality on the basis of zhyr and terme, tolgau and dastan, proverbs and sayings, an enormous treasury of oral poetry (terme, tolgau and dastan – the basic achievements of the oral literature of the Kazakh people, when it is executed there there are no words, tolgau and terme is both music and words, it is an ordinary song but a bit other style). Grazing the sheep of a rich people, young Bazar came to the way of poetry at the age of 16. About this he wrote in his poetry:

First I was named Bazar

At the age of 16

At the of a rich Kokshe,[3.101].

He has taken part not only in toys (weddings) but also when people died he expressed his condolences to those people by singing arnau to them. For instance, «Pishan's expressing condolences to Torebai», «Expressing condolences to Temir», «Expressing condolences to Temir», «Expressing condolences to Torebai bi».

In the 60 – s of XIX century when Russia wanted to have to power over the active politicians. In this battle he took not only dombyra in his hand, but also he took an weapon into his hands.

Living in this period and trying to humiliate an active members of an unjust society Bazar was in Kazaly, Akmeshit, Urgenish prisons. About this events we may guess from his works. At was nearly in 1908. In those years Turmakhambet

Shair who studied in «Kokiltash» medrese in Bukhar and a tadhik man Sadridin ut woman's dress on Bazar to help him escape from prison. The people a lot of stories about this event that time. But there is a question whether it is a legend or a truth nevertheless.

Bazar Zhyrau was famous not only for his songs and tolgau (poems in form of songs sang with accordance of music instrument) among the people. But he also had got tolgau concerning customs, habits and traditions in his creation. There is one popular zhyr (song), which is devoted to joy, happiness and edifying life experience and it is a custom of betashar. This our custom is the only way of demonstrating our people's way of life, life experience, edifying and instruction, edification and testament aspects and spiritual wealth of our people.

Betashar is a specimen of song-zhyr. Betashar is a zhyr devoted to new daughter-in-law. One of the Kazakh customs coming from the ancient times, when it was very important for the new daughter-in-law's face not to be shown for anyone and she was brought with kerchief closing her face and it was to be opened only by a poet-singer, specially invited to that event' says Kazhym Zhumaliev and Mukhtar Auezov says: «Betashar is the way of opening of the young girl and introduction them with life, customs of the country used inside of it. It is the song for teaching

young, inexperienced woman to become respected, dear daughter-in-law of the new community»[4.69].

Although betashar had taken its stable place in consciousness of people it had undergone many centuries, epochs and changes. Of course, betashar has different types of samples and variants as an ancient tradition of us. It was sang in various contents and forms depending on its development stages having been passed from father to son and from generation to generation. And betashar of Bazar Zhyrau begins in the following way:

And young, and old people

Have come to betashar

Now it is your turn, kelin (daughter-in-law)

For showing that habit...

Please, greet your ata (father of the fiance),

Who is the eldest one here

Sitting on the tor (the place in room for respected people), [5.87]

In such a way Bazar Zhyrau begins opening face of kelin(daughter-in-law). Firstly, at the beginning of betashar zhyrau introduces daughter-in-law with her father-in-law, mother-in-law, elder and small brothers-in-law, elder and small sisters-in-law, nephews and nieces-in-law, community and makes her bow them and 'give a salem (kind of greeting)'. Talented singer Bazar describes properties of every member of the fiance's family with critics and irony and continues his zhyr with edifying words.

Though Bazar met a lot of difficulties in his life he gave his bata (wished luck) to the people next to him and those who lived far from him, and he described their heroism in his poems as «Khalik usin tungan kairatty er» (The courageous hero which was born for the people), «Zhigittik»(Heroism), Bilimdidei – ak ul tuar» (Clever son will be born only) and others. The poet described not only batyr heroisms but also he raised the spirit of people but also to criticisms some strange events that happened those days. In his own tolgau he presented not only one theme but also the tried to connect the main points of the life.

His main themes were connected with people. Also the poet sang about his sadness and happiness and one person's emotion. Some of their poems are «For my lovely wife» (Suigen zharima), «Attention» (Nazarga). He sang about advantages and disadvantages of life and young people's feelings in his poems such as «Hero were born for people», «Young man», «Twenty five years», «World».

The poet was very talented as a drop of white rain, all of his same ages and modern poets are respected his talent. On the other hand, poet's works started to collect in only Soviet Union's time. In 1925 poet's several poems were printed in «Terme» collection in Tashkent. Also, «Bazar is a main poet after Bukhar zhyrau», -said S.Seifullin, he collected his about 200 poems and printed them in «Kazakh literature's ancient types» collection in 1931. In 1986 Sharibek Aldashev collected poet's work and wrote a preface and his thoughts about a poet, he first called his book «Bazar zhirau's poems». Poet's several poems were given by «Bes gasir zhyrlaidy» (Sing

She was quite sympathetic (J. O'Hara) The man was being encouraging, sympathetic (A. Wilson).

В заключение описания функционально-семантических особенностей английского прилагательного, общих с глаголом, небезынтересно привести следующее высказывание Дж. Лайонза: «...прилагательные и глаголы имеют много общего, и во многих языках (включая английский) их следует относить к одной и той же глубинной категории».

Английское прилагательное имеет и другие функционально-семантические свойства, общие с наречием. Это прежде всего одинаковые формы (а также отсутствие форм) словоизменения. Как и наречия, английские прилагательные не изменяются по родам, числам и падежам. Они (как и наречия) имеют формы степеней сравнения, свойственные только тем прилагательным (и наречиям), которые по своему лексическому значению обозначают признаки, изменяющиеся по степеням. Еще одно общее свойство заключается в том, что прилагательные, как и наречия, могут модифицироваться наречиями степени и наречиями образа действия (very nice – very nicely, too big – too much, rather small – rather far; perfectly natural – perfectly naturally, extremely loud – extremely loudly и т. д.).

Среди способов словообразования, характерных для прилагательных и наречий, можно обнаружить и совпадающую форму: суффикс -ly, с помощью которого образуется большое число наречий, используется и для образования некоторых прилагательных (например, прилагательных friendly, deadly, cowardly, poorly, sickly и др.).

В заключение описания функционально-семантических свойств, общих у прилагательных и наречий, отметим тот факт, что в английском языке имеется довольно много слов, которые функционируют либо адъективно (и тогда они причисляются к классу прилагательных), либо адвербиально (причисляются к классу наречий). Такими словами являются, например, fast, much, sharp, well, hard, late, early, high, low, straight, daily, weekly, monthly, enough, ahead и др.

Английское прилагательное обладает функционально-семантическими свойствами, общими не только с глаголом и наречием, но и с существительным. Эта общность проявляется прежде всего в том, что в английском языке существует большая группа субстантивированных прилагательных, семантически и функционально приближающихся к существительным (например: the young, the old, the poor, the rich, the blind, the dead, the deaf, the homeless, the wealthy, the wounded, the unexpected, the new, the unknown, the (an) accused и т. п.). Кроме того, в связи с таким распространенным в английском языке способом словообразования, как конверсия, почти любое существительное, не имеющее соответствующего однокоренного прилагательного, может сочетаться с другим существительным, образуя, подобно прилагательному, атрибутивное словосочетание (например: world fame, a city council, a district court, party policies, state importance, a radio engineer, a house dress и т. п.). Существительные, как и прилагательные, могут сочетаться с глаголом-связкой, образуя составное именное сказуемое (he is a

Анализ прилагательных, обозначающих внешнюю характеристику лица или предмета (например, красоту, цвет, размер, рост, высоту, длину, глубину, вес, температуру и т. п.), показал, что они не сочетаются с глаголом в форме Continuous. Например: Mary is beautiful. The leaves are yellow. The boy is very tall. The wall is thick. The pillow was soft. The potatoes are hot.

Анализ прилагательных, обозначающих внутреннюю характеристику лица, показал, что один из них сочетается, а другие не сочетаются с глаголом в форме Continuous.

Такие прилагательные, как wise, foolish, silly, honest, rash, childish, reasonable, nasty, cowardly, greedy, funny, harsh, absurd, sentimental, realistic, forceful, melodramatic, bossy, important и т. п., обозначают постоянную внутреннюю характеристику лица (явления) и не употребляются с глаголом в форме Continuous. Однако эти же прилагательные могут обозначать преходящность такого признака, наличие его у лица (явления) только в данный момент. В таком случае во избежание двусмысленности требуется употребление глагола-связки в форме Continuous. Например: You are being greedy. (7/. Robhins) – «Ты жадничаешь/проявляешь жадность». Ср.: You are greedy – «Ты жаден (вообще)». I was only being funny (D. Francis) – «Я только пытался острить». Ср.: He was funny – «Он был смешным (вообще)». I wonder if you are being altogether wise (G. Durrel) – «...умно/разумно ли вы поступаете». Ср.: She is wise – «Она умна (вообще)». Такие прилагательные, как happy, unhappy, glad, delighted, upset, sad, angry, furious, cross, tired, exhausted, weary, sure, doubtful, sleepy, hungry, thirsty и т. п., обозначают временную внутреннюю характеристику лица и не употребляются с глаголом в форме Continuous, поскольку в самом своем значении содержат сему преходящности признака. Итак, проведенный анализ показал, что в английском языке существует большая группа прилагательных, которые могут сочетаться с глаголом в форме Continuous. Эти прилагательные способны обозначать как постоянность, так и преходящность признака (wise, foolish, honest и т. п.). В результате развития смысловой структуры таких прилагательных у них может появиться и сема преходящности признака, проявляющаяся, как правило, в предикативной позиции при модификации прилагательным одушевленного лица. Так, например, прилагательное serious наряду со значениями solemn, thoughtful, earnest, as a serious mind (appearance, face); important, because of difficulty, danger, possible results, as a serious situation (illness, mistake) имеет и значение (только в предикативной позиции с одушевленным лицом) sincere, not ironical or joking; прилагательное sympathetic наряду со значением caused by sympathy, as sympathetic looks (words), a sympathetic face (heart), a sympathetic strike имеет и значение (только в предикативной позиции с одушевленным лицом) feeling or showing sympathy. В таких случаях сама предикативная позиция (иногда с лексическими уточнениями) служит индикатором преходящности признака и прогрессивная форма глагола-связки необязательна, хотя и возможна. Например: Are you being serious? (E. Waugh).

of five centuries), «Zheti gasir zhyrlaidi» (Sing of seven centuries), ««(Sing of three centuries). Most part of poet's written form works are not searched. They are – «Makpal segiz» (Makpal-eight), «Aina-tarak» (A mirror-a brush), «Amina kyz» (Amina girl), «Ahmet Zhusip». These poems remain us eastern poem's plots about two lovers feeling. They are traditional and lyrical poems.

Thus, tragedy Kazakh zhyrau that they nomads of an epoch of a Turkic apocalypse, however, Kazakh zhyrau have despite of everything created the poetry the original Genesis of Great Steppe in which the poetry and rhetoric, history and a family tree, morals and the right, culture and religion were weaved together. And were weaved so those have created the whole system of ability to live of the soldier-nomad, the hero of the Eternal Ale. In other words, the poetry zhyrau as a suit of the shaman stores in itself a riddle of Turkic soul...

Literature:

1. E.D Tursunov. Source of carriers of the Kazakh folklore (Kaz). Kazakhstan, Almaty, – 2004.
2. M. Magauin. »Centuries of patterns» (Kaz). Kazakhstan, Almaty, – 1991.
3. «Sing of seven centuries» (Kaz). Kazakhstan, Almaty, – 2010.
4. Mukhtar Auezov. History of the Kazakh Literature (Kaz). Kazakhstan, Almaty, – 1991.
5. «Bazar zhirau's poems» (Kaz). Kazakhstan, Almaty, -1986.

Елыманова Е.Н.

Севастопольский городской гуманитарный университет, Украина

ФОРМИРОВАНИЕ ГРАММАТИЧЕСКИХ НАВЫКОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА У УЧАЩИХСЯ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ С ПОМОЩЬЮ СИСТЕМЫ СИМВОЛОВ

Важной потребностью современных научно-методических исследований в области преподавания иностранных языков является поиск оптимальных путей организации учебно-воспитательного процесса, а также рациональных вариантов содержания обучения. Определение коммуникативной компетенции как ключевой направленности в обучении позволяет отметить, что речь идет не просто о знании языка, а об умении использовать его в реальном общении, а основу для этого составляют грамматические навыки и умения. Однако существующие стратегии обучения грамматике являются недостаточно эффективными в контексте обучения иноязычной речевой деятельности, и возникает необходимость разработки новых методов обучения грамматике.

Актуальность научной работы обусловлена недостаточной разработанностью проблемы формирования грамматических навыков у учащихся средней школы с использованием системы символов, а также потребностью в создании оптимального комплекса упражнений по исследуемой теме.

Гипотеза исследования: формирование грамматических навыков на уроках английского языка будет более эффективным, если учитель будет использовать упражнения, в основе которых лежит система символов.

Под **грамматическим навыком** подразумевается правильное коммуникативно-мотивированное автоматизированное употребление грамматических явлений в речи. Ученые отмечают, что для формирования грамматических навыков необходимо придерживаться определенных методических действий, где важным условием является использование наглядных изображений, схем-опор и символов.

С целью проверки правильности нашего предположения о том, что применение на уроках английского языка системы символов будет благоприятно влиять на формирование грамматических навыков, было организовано и проведено экспериментальное исследование.

С целью повышения уровня развития грамматических навыков был организован и проведен формирующий этап опытно-исследовательской работы, включающий реализацию разработанного комплекса упражнений для формирования грамматических навыков учащихся 5 класса на основе использования системы символов.

Согласно тому, что грамматические навыки по своему назначению подразделяются на речевые морфологические и речевые синтаксические, нам удалось выстроить определенную систему символов. Создав символы для морфологических форм и синтаксических структур, мы объединили их в систему. Итак, к морфологии относятся формы глаголов во времени Past Simple: regular and irregular; к синтаксису – порядок слов в утвердительном и вопросительном предложениях. Соответственно, для времени Past Simple необходимо было создать определенные модели – для положительных, отрицательных и вопросительных предложений. Наличие символьных моделей обеспечило эффективное запоминание материала и применение его при объяснении теоретического материала по теме, а также на практических заданиях.

В ходе исследования была продемонстрирована эффективность разработанного нами комплекса упражнений для формирования грамматических навыков.

В связи с вышеизложенным можно сказать, что включение символов в уроки иностранного языка способствует успешному расширению и закреплению знаний английской грамматики.

Таким образом, наша гипотеза была проверена и подтверждена на практике: формирование грамматических навыков английского языка у учащихся будет успешнее, если в ходе обучения грамматике использовать систему символов. Использование системы символов для формирования и совершенствования

ношениях определительной связи с означаемым лица или предмета – носителя действия (например: the sky cleared, the sky was clear, the clear sky).

Помимо этого, лексические значения большой группы прилагательных адекватны лексическим значениям непредикативных форм глаголов, например: hesitant – hesitating; dependent – depending и т. д., а сочетания прилагательных с глаголом-связкой соответствуют по своему лексическому значению предикативным формам глаголов, например:

My interest in Hunterden was non-existent until one morning... (J. O'Hara) = did not exist...

Palmer had been helpful to Папу'« son (L. Wittier) = had helped Harry's son. It was an added interest... and I was therefore in some measure expectant (M. Drabble) = I expected something.

Could you be more specific, Doctor? (A. Halley) = Could you specify it, Doctor? В связи с рассматриваемыми нами свойствами, общими для английского глагола и прилагательного, интересно упомянуть точку зрения Дж. Лайонза, отмечающего, что когда задают вопрос, что отличает прилагательное от глагола (если они вообще различаются), то часто утверждают, что «прилагательные обозначают «качества», а глаголы обозначают либо «действия», либо «состояния». Но различие между «качеством» и «состоянием» менее разительно, чем различие между «действием» и «состоянием» Развивая эту мысль, Дж. Лайонз говорит, что в тех языках, где нет противопоставления глаголов и прилагательных (например, китайском), существует противопоставление стативных глаголов и глаголов действия. В английском языке также наблюдается разграничение между стативными глаголами и глаголами действия, основанное на том, что стативные глаголы, как правило, не употребляются в прогрессивной видовой форме (т. е. в форме Continuous). Это видовое различие находит себе аналог и среди английских прилагательных. Дж. Лайонз считает, что большинство английских прилагательных стативны, поскольку в предикативной позиции они обычно не сочетаются с прогрессивной видовой формой глагола (Mary is beautiful, но не *Mary is being beautiful), и что существует несколько прилагательных, которые при соответствующих условиях употребляются с данной формой (Mary is being silly now).

Однако утверждение Дж. Лайонза о том, что «стативные» прилагательные в отличие от «нестативных» не могут сочетаться с прогрессивной видовой формой глагола, так же как и аналогичное высказывание Р. Куерка и С. Гринбаума о том, что с глаголом в форме Continuous могут сочетаться только «динамические» прилагательные требует некоторых уточнений. По-видимому, с помощью анализа английских прилагательных следует попытаться найти какие-то семантические особенности, общие для всех тех многочисленных (а не «нескольких»), как считает Дж. Лайонз прилагательных, которые могут сочетаться с глаголами в прогрессивной видовой форме.

роман-эпопеясының эпикалық-психологиялық баяндау жүйесіндегі қаламгер шеберлігі осы эпитет теориясы негізінде ғылыми сараланады. Талдау барысындағы ғалым тарапынан келтіріліп, тиек тиек етілетін айшықты мысалдар жанашылдығымен ерекшеленеді. М.Әуезов шығармашылығы мен қазіргі прозадағы эпикалық дискурстер, ұлттық сөз өнерінің көркемдік-стильдік табиғаты, реалистік, модернистік бағдарлар мәселелері тығыз сабақтастықта бағамдалады. Б.Майтановқа тән ғылыми зерденің тағы бір ерекшелігі – ізденімпаздығы. Әдебиеттануда тұжырым тауып, бейне бір шешімін толық тапқандай көрінетін мәселелерді жаңаша зерделеп, міндетті түрде тың ойларға қозғау салатындығы. М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясын мотивтегі препозиция мен постпозицияның көркем көрінісі, уақыт пен кеністік, баяндау дискурсы аясында Р.Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы», М.Мағауиннің «Аласапыран», т.б. романдарымен салыстыра зерттеу ыңғайын біз осындай ғылыми ізденімпаздықтың көрінісі деп бағалаймыз.

Біз бұл мақалада Бақытжан Майтановтың әуезовтану саласындағы бірсыпыра еңбектерін атап өттік. Мұның сыртында ұлы жазушының мұрасын зерттеп-зерделеу, жарыққа шығару, насихаттау бойынша айталмай кеткен қоғамдық, мәдени, ғылыми еңбектері қаншама. Мұхтар Әуезов творчествосын бүгінгі ғылыми әдіснама тұрғысынан жаңаша зерттеуге арналған «М.Ауэзов в литературной жизни Литвы» («Керуен», 2007), «Абай жолы» және тәуелсіздік рухы: «еркіндік» архетипі» («Ақиқат», 2010), «Абай жолы» және тәуелсіздік рух: автор және адресат» («Ақиқат», 2010) сынды көптеген мақалаларының соңғы уақыттарда баспасөз беттерінде үзбей жарияланғанының өзі Б.Майтановтың әуезовтануға деген адалдығының белгісі деп топшылаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Майтанов Б.Қ. Мұхтар Әуезов және ұлттық әдеби үрдістер: зерттеулер, эсселер. – Алматы: Жібек жолы, 2009. – 544 бет.

2 Салкынбай А. Қазақ әдебиетінің Бахтині // Ақиқат, №3, 2012 ж., наурыз.

Ст. преподаватель Барсегян К Р.

Северо-кавказский филиал Федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего профессионального образования «Российская академия правосудия» (г. Краснодар)

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНГЛИЙСКОГО ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО

Говоря о функционально-семантических свойствах, присущих как глаголу, так и прилагательному, следует в первую очередь упомянуть общее для них значение определителя субъекта высказывания: и глагол и прилагательное находятся в от-

ния грамматических навыков английского языка помогает учащимся успешно овладеть грамматикой, вовлекает всех школьников в работу и повышает их интерес к предмету «иностранный язык».

Литература:

1. Берман И. М. Методика обучения английскому языку / И. М. Берман. – М.: Высш. школа, 1970. – 256 с.

2. Гез Н. И. Методика обучения иностранным языкам в средней школе / Н. И. Гез, М. В. Ляховицкий, А. А. Миролубов. – М.: Высш. школа. – 356 с.

3. Пассов Е. И. Урок иностранного языка в средней школе / Е. И. Пассов. – М.: Просвещение, 1988. – 214 с.

4. Сергеева О. Е. Использование символов в работе с дошкольниками для оформления лексических и первичных грамматических умений в иностранном языке / О. Е. Сергеева // Иностранные языки в школе. – 2002. – № 6. – С. 52–53.

5. Сухарева Н. А. Английская грамматика в значках и символах: учеб. пособие / Н. А. Сухарева. – М.: АстрельАСТ, 2008. – 96 с.

Вікторія Атаманчук

ПОЕЗІЇ М. РИЛЬСЬКОГО 1930-Х РОКІВ: ВІРШІ-ПОРТРЕТИ

У статті аналізуються вірші-портрети М.Рильського. Звертається увага на художні засоби та стильові особливості поезії. Простежуються характерні ознаки образотворення поета.

Ключові слова: ліричний портрет, образ, мотив.

У вірші «Прометей» М.Рильський звертається до образу непереможного титана, який став символом мужності і незламності духу: «Прометею, Прометею! Чорний коршак не прилине: Одігнав його навіки Твій незгашений огонь» [2, с.48]. Це оспівування величезного духовного потенціалу, який допомагає перенести всі тортури – і моральні, і фізичні заради того, щоб не зрадити самого себе. В поезії «Бетховен» М.Рильський осмислює чи не найважчий період в житті славетного музиканта. Він склав симфонії, навіть тоді, коли втратив слух – поет звеличує людський геній, здатний на подвиг, в психологічному аспекті. Як це дуже часто і закономірно трапляється натовп відвертається від своїх недавніх улюбленців у найскрутнішу для них хвилину: «Відомий і забутий, Прославлений, осміяний, владар і раб – він умирав» [2, с.48]. М.Рильський передає бурю почуттів, що охопили Бетховена, коли перед смертю до нього повернувся слух. Найсильніше з них – відчуття величезної сили, яке вже перекреслила смерть. В період, коли від усіх українських митців партія вимагала цілко-

вітої покори М.Рильського чи не найбільше привабив бунтівний дух німецького генія, який не хотів коритися волі неба і погрожує йому кулаком: «Бетховене! Той жест руки художі Страшніший від симфонії страшної» [2, с.49]. В поезії «Шевченко» М.Рильський зображає українського пророка в несамопитому кипінні благородного гніву проти несправедливостей, що чинили супроти людей. Пропорційна цьому вибуховому почуттю любов до бідняків, до якої домішується смуток і печаль. Шевченка М.Рильський бачить людиною пориву і дії, аж ніяк не тим, з кого можна зробити застиглу ікону: «Людина він! Не ждїть його там, Де ваші божества дрібні! Усім золоченим кіотам Він вирік не смертельне: ні!» [2, с.49]. В сонеті «Франко» (поза збірками) М.Рильський зумів показати найпрекрасніші грані життя і творчості поета: «Рибалка і мудрець, поет і каменярь, Не надивився на блиск і на позверхній чар, На Чайльд-Гарольдів плащ, на Лорелєї коси» [2, с. 50]. Книжна мудрість допомагала йому знайти відповіді на свої запитання, він приглядався і прислухався до життя народу: «І хоч хитався він» [2, с.50], але мав надійну точку опори у ненависті до гніту і любові до народу. Поет порушує проблему самотності у людському суспільстві – самотніми є митці, тому що їх дух підноситься на такі вершини, які іншим не здолати. І.Франко був самотнім у своїй ширій боротьбі за правду, Україну, кращу долю для українського народу, тому що його оточували безпринципні і підлі панки, які високі ідеї патріотизму розмінювали на дзвінку копійку. В М.Рильського є ще сонет «Франкові», де поет постає невтомним трудівником, що завжди відгукнувся на народний біль: «Нема тих струн, яких би, не торкала Його рука, вся в чесних мозолях» [2, с.377], переживав його як власний, коли не міг бажане зробити дійсністю: «Обітована їм земля сіяла І маревом зникла у полях» [2, с.377], що дає підстави М.Рильському поставити його поруч з геніальним сином українського народу – Тарасом Шевченком. Є ще в цьому циклі поезії «Ленін», «Коваль», «Ударник», зате у підборі перших чотирьох віршів-портретів можна побачити закономірність – ці образи об'єднує сила волі і духу, непоборність і послідовність у відстоюванні власних ідеалів.

Предметом філософських роздумів стає епізод з життя митців італійського Ренесансу – Леонардо да Вінчі та Мікеланджело, який М.Рильський взяв за основу вірша «Змагання», вміщеного у цій же збірці. Приводом міркувань про війну і мир та про роль мистецтва стало змагання між геніальними художниками – вони написали картини майбутніх фресок в Палаццо Веккьо у Флоренції. Обом митцям М.Рильський дає глибокі психологічні характеристики: якщо да Вінчі – це «Складний химерник, що усе життя Ладен був, наче ящїрку, розтяти, – Довгобородий месер-чудодій Поклав м'яким, страшним, холодним пензлем... Відбиток бою» [2, с.40], то, Мікеланджело – «борець неутомлений Із мarmorом, з людьми, з самим собою... Скорботи й гніву гордовитий речник.» Порізному вони підходять до вирішення теми бою: в да Вінчі зображено несамопитий шал боротьби, коні і люди, відчувши запах крові, віддаються владі потворного інстинкту нищення; Мікеланджело зображає солдатів на відпочинку

өнеріне тән рухани-адамгершілік мұраттарды көркем кестелеудегі романтикалық, реалистік эпистемологиялар сабақтастығына назар аударады. М.Әуезовтің жазушылық қарым-қабілетін танытқан алғашқы әңгімелері мен повестері шығарманың баяндау жүйесіндегі фольклорлық дәстүрлер мен мифтік сарын, интертекст историзм сынды категориялар аясында терең зерделенген. Осы орайда қаламгердің алғашқы туындыларының стильдік-көркемдік қырына ғалым былайша баға береді: «М.О.Әуезовтің 1920-30 жылдардағы әңгіме-повестерінде сол тұстағы ұлттық проза үрдістерінен өзгеше көркемдік-эстетикалық таным айшығы байқалады. Ол жазушының тақырып етіп алған өмір құбылыстарының бұрын көзге іліне бермейтін тосындығынан, қыр тұрмыс-тіршілігіне деген жаңа көзқарастан, шығарма нысанын бейнелеу, астарлы тұжырым тую және стиль поэтикасынан да аңғарылады» (1, 71). Зерттеу барысында М.Әуезов шығармашылығындағы эпикалық және психологиялық баяндаудың эпистемологиялық параметрлері, олардың арақатынасы мен шығарманың сюжеттік-композициялық құрылымындағы ролі айқындалған.

Б.Майтановтың ғылыми стиліне тән бір ерекшелік – ғалым зерттеу нысанына алынған материалды құрғақ шолып шығуды көздемейді, мәтіннің ішкі-ысртқы сипатында басымдық танытқан көркем ерекшелікті тани біліп, оны теориялық өзекті мәселе деңгейіне көтереді. Сөйтіп, жеке жазушының творчестволық ізденісі аясында қалып қоймай, тұтас әдеби үдерістің заманауи сипат-белгілерін ашуға ден қояды. Осы орайда белгілі ғалым филол.ғ.д., профессор А.Б.Салқындайдың Б.Майтанов ғылыми стилі жайлы мына бір сөздерін келтіріп өткіміз келеді: «М.Бахтиннің автор мен көркем шығармаға қоятын талаптары мен тілектерін теориялық тұрғыдан тереңдете отырып, Б.Майтановтың өзі де қазақ әдебиетінде М.Бахтин деңгейіне көтерілді. Ғылымның даму эволюциясына синергетикалық заңдылық орындалатынын еске алсақ, филология ғылымдарының докторы, профессор Б.Майтановтың қаламынан шыққан ғылыми зерттеулер де қазақ әдебиетінің сыны мен теориясынан өзінің ойып орнын алатыны даусыз» (2)

Эпитет теориясы, әдеби нормалар, пейзаж семантикасы сынды мәселелер төңірегіндегі ғылыми пайымдар автордың терең талдаулар негізінде түйінделген дербес ой-толғамынан шығып отырады. Жалпы М.Әуезов творчествосы бойынша автордың қалам тербемеген саласы жоқтың қасы деуге болады.

Қазақ әдебиетіндегі пейзаждық суреттемелердің гносеологиялық және эстетикалық деңгейлеріне, шығарма мәтіндерінің сюжеттік, графикалық, интонациялық, стилистикалық қырларына жүргізілген тиянақты талдаулар поэзиядағы Махамбеттен бергі, ал прозадағы М.Әуезовтен бергі көркемдік даму сатылатын айшықтайды. Осы орайда көркем сөз зергерлерінің шығармашылығы уақыт пен кеңістік, архетип, автопортрет сынды нақты категориялар аясында зерттеліп, ұлттық әдеби-көркем үдерістің бет-бағдарын танытты.

Зерттеуші арнайы тарауда эпитет теориясына тоқталып, оның М.Әуезов стилінде көркем игерілу үдерісін жан-жақты қарастырады. Әйгілі «Абай жолы»

жобаларының нәтижесі «М.О.Әуезовтің этномәдени дәстүрлері» (2004), «М.О.Әуезовтің көркемдік-дүниетанымдық ізденістері» (2007), «М.О.Әуезов және қазіргі қазақ әдебиеті» (2009), «М.О.Әуезов шығармашылығындағы тәуелсіздік идеясы» (2009) атты ұжымдық еңбектермен көпшілік қауымға ұсынылды. Айтары бар, терең ғылыми толғаныстардан туған мазмұнды кітаптар.

Бақытжан Майтанов – «Мұхтар Әуезов» энциклопедиясы (2011) сынды бағалы еңбектің де дайындалып, жарық көруі ісіне қатысқан ғалымдардың бірі. Осы басылымның редакциялық алқасына төрағалық етуі әрі оның негізгі авторларының бірі болуы Б.Майтановтың әуезовтанудағы алар орнын айқындай түседі. М.О.Әуезов шығармаларының 50 томдық академиялық толық жинағының соңғы 50-томы 2011 жылы жарық көргені, осы жинақтың ТМД елдерінде теңдессіз, бірегей басылым ретінде көпшілікті дүр сілкіндіргені баршамыздың есімізде. Ал осы жобалық тақырыпқа 4-томнан 50-томға дейін жетекшілік еткен, басылым редакциясы төрағасының орынбасары міндетін абыройлы атқарып келген Б.Майтанов еді. Әдебиеттанушы ғалымның әуезовтану саласындағы еңбегі осындай маңызды тарихи мезеттермен ұштасып жатыр.

М.Әуезов тақырыбындағы зерттеулері ғалымның осы еңбегінде шоғырланып, қазіргі жалпы ұлттық әдеби үдеріспен біте қайнасқан күйінде ұсынылған. «Ұлттық мұрат және Мұхтар Әуезов поэтикасы» атты алғашқы тарауда ұлы жазушының шығармашылығы бойынша тың теориялық зерттеулер жүргізілген. М.О.Әуезов шығармашылығының этнопсихологиялық негіздерін саралау барысында ғалым этнос теориясы мен «қазақ» ұғымының терең тамырларына үңіліп, философиялық-эстетикалық толғаныстарымен бөліседі. Қазақ елінің ұлт ретінде қалыптасу жолы, тұрмыс-салт және мәдениет мәселелері тарихи-мәдени тұрғыда жан-жақты қарастырылып, ұлттық ділдің М.Әуезов публицистикасындағы көркемдік сипаты тақырыбында терең зерттеу жүргізілген. Ғалым ұлттық архетип, ұлттық мінез және бейне мәселелерін этнопсихология тұрғысынан қарастырып, тың тұжырымдар жасайды. Талдау барысында мәтіннен келтірілген үзінділер М.Әуезов прозасындағы этномәдени дәстүрлердің рухани-танымдық, эстетикалық маңызын айқындауға, ұлттық сөз өнеріндегі М.Әуезов дәстүрі жайлы толымды пікір білдіруге дәйекті негіз болған. М.Әуезов очерктеріндегі ұлттық мінез мәселесіне байланысты толғамдарды зеделеу барысында Б.Майтанов былай дейді: «Ұлттық рух – қолдан егіп, өсіруге қиын, табиғат, қоғам заңдылығы бойынша ұжымдық ырықсыздық түрінде сана мен жан түкпірінде түйін салатын құбылыс» (1, 43-б.). Зерттеушінің осы тектес тарихи-философиялық ірі ойлау қарымын танытатын мысалдарды көптеп келтіруге болады.

Осы бөлімде М.Әуезовтің проза, драматургия жанларындағы көркемдік-эстетикалық ізденістерін ғылыми саралауға кеңінен орын берілген. Жазушының драмалық шығармалары қаһармандық асқақтық, әсемдік, драматизм, трагизм эстетикалық категорияларының көркемдік сипаты, тұтас характер мен бейнені сомдаудағы рөлдері тұрғысында талдау нысанына айналған. Зерттеуші ұлттық сөз

біля річки, коли вони, забувши на мить про жорстокість війни, поводяться як безтурботні діти, але уся їхня легковажність злітає з них, як тільки вони чують сигнал до бою – «ідилія ... змінюється героїкою» [1, с.325]. Неоднакові враження викликали картини в сучасників. Побачивши витвір да Вінчі, «Здригнулись флорентійці і мовили: воістину не слід У глиб природи далі зазирати» [2, с. 40], інакше вони сприйняли роботу Мікеланджело: «Заплакали вражливі флорентійці і мовили: усе людське вмістив На полотнищі рівному своєму Цей пере-можець лева, цей дракон» [2, с.41]. «Усе людське» мало велике значення в концепції людини і світу М.Рильського. Палкість і пристрасність Мікеланджело знаходили щирий відгук в душі поета. Але його ідеалом є той, поки ще невідомий, маляр, який зможе порушену тему довести до її логічного закінчення – завершення війни і прославлення праці і життя. В збірці «Літо» (1936) вміщено цикл «Постаті». Вірш «Смерть Гоголя» передає атмосферу містицизму, до якого вдався письменник в останні роки свого життя на фоні утисків Миколи І. Гоголь помирав, «А плюшкіни і хлестакови Сквернили поцейбічний світ» [2, с.204]. Вони зазіхали на душу письменника, але їй судилося безсмертя, а мертві душі, які існували в усі часи, все-таки приречені на забуття.

В поезії «Шопен», написаній білим віршем, М.Рильський підкреслює великий емоційний вплив музики видатного польського композитора. На ліричного героя вальс Шопена навіює мрійливий настрій тоді, коли душа його шукає спокою, під яким таяться бурхливі емоції. Звуки музики викликають в уяві ліричного героя образ прекрасної дівчини – О.Стенко говорить про неї, як про образ «жінки-мрії», символ «недосяжного щастя» [5, с. 33]. Він переживає мить щастя, коли бачить усміх, що «блиснув із-під вій» [2, с.205], такий принадний і таємничий. Ліричний герой мчить на коні за своїм щастям, яке зачаровує своєю загадковістю: «Невже то сльози на її очах? То сльози радості – хто теє скаже? То сльози смутку – хто те розгада?» [2, с.205]. Емоційний стан ліричного героя досягає апогею, коли почуття щастя, любові і безнадії зливаються в єдине. Але ліричний герой знає, що Шопен створив свій прекрасний вальс, будучи вигнанцем, в ім'я своєї любові до Батьківщини, і своєї коханої Жорж Санд, з якою розлучився. М.Рильський вважає можливим неспівпадання емоційних переживань творця і слухача: «Коханки дві, однаково жорстокі! – Навіяли той ніжний вихор звуків» [2, с.206], але ліричний герой має право на «свій сон» [2, с.206], за який він любить композитора, а Л.Новиченко відзначав: «поет чув у музиці відзвук долі й творця, який умів – у цьому незбагненне благородство мистецтва! – перетворити особисті драми на прекрасно-тривожний вальсовий «сон» [1, с.358].

Є вірші-портрети і в інших збірках. Вірш «Пам'яті Марка Лукича Кропивницького» побудований на основі власного спогаду поета. Кропивницький запам'ятався М.Рильському старою людиною повною молодого запалу. Він мав великий талант доносити до глядачів вистраждану Шевченком правду і робив це просто і широко, нічим не спотворюючи істини. Своім життям, «де терен з лавром сплівся» [2, с.300] він заслужив вічну пам'ять в серцях нащадків. Сонет

«Смерть чародія» М.Рильський присвятив пам'яті В.О.Дранишнікова, головного диригента Київського державного академічного театру опери і балету ім. Т.Г.Шевченка, який помер за диригентським пультом. Поет порівнює його з Гамалією, який наказував не лише козакам, а й морю: через тонку здатність диригента поєднувати музику і спів в довершене ціле. У вірші «Шота Руставелі» М.Рильський гідно поціновує «Витязя у тигровій шкурі» як поему про велику силу кохання, де оспівуються люди здатні на незвичайні вчинки заради цього почуття. Поема є скарбницею мудрості для нащадків, як приклад М.Рильський наводить дуже характерний вислів (у власному перекладі): «Хто бере – усе той тратить, хто дає – усе придбає» [2, с.377].

Однією з характерних рис творчості українського письменника у поезії «Коцюбинський» М.Рильський називає відшліфовану майстерність у передачі людської неволі. Поет зображає його натурою цілісною і пристрасною: «Він любив, він жив, горів, творив» [2, с.352], з чутливою душею, що ніколи не стоїть осторонь життя: «Він самотній – завжди друг людині» [2, с.352]. М.Коцюбинський відрізняється палкістю почуттів: «Він – холодний, він – гарячий тут ...» [2, с.352], але не боїться «муки і отрут» у «прекрасній самотині» [2, с.352].

Гідну шану віддає М.Рильський славетному поету М.Лермонтову. В одноіменній поезії він дуже лаконічно характеризує його: «Був офіцер із поглядом тяжким, Поет, брeтер, співець, жива людина» [2, с.356]. М.Рильський порівнює поета з Тарасом Шевченком – обидва не скорились. Тому з таким захопленням говорить він про російського поета: «Ти наш, ти друг! Ти завжди і тепер Поезії всесвітньої окраса» [2, с.359].

Великому азербайджанському поету присвячена поезія М.Рильського «Нізамі». М.Рильський ставить його в один ряд з Петраркою і Данте, які намагалися рідну італійську мову зробити загальнонаціональною тоді, коли в усіх сферах панувала латинь. Нізамі теж хотів писати рідною мовою, а не фарсидською, та цього не дозволяв робити шах. Та М.Рильський вважає, що деякі твори, які не збереглися, він писав азербайджанською мовою: «Але настали дні щасливих поколінь, І вільний він тепер, азербайджанський геній...» [2, с.359].

В сонеті «Федькович співає» «буковинський соловей» своєю старовинною піснею бентежить народ, щоб нагадати йому, хто він є, щоб він згадав своїх героїв: «Щоб царського обернуть жовніра На Довбуша, чия правиця щира Свій топирець піднесла – за людей» [2, с.359].

З великою любов'ю і теплою говорить М.Рильський у поезії «Леся Українка» про поетесу. Викликає захоплення духовна міць і величезна сила волі Лесі Українки: «Буть одній – як велика рать, Жить в нещасті життям щасливим» [3, с.211]. Незборимий дух поетеси, попри нестерпний біль, сягав височин, які небагато хто здатен підкорити: «Де ще хворі такі були, Щоб літали в таке піднебесся, Що його не сягнуть і орли!» [3, с.212]. М.Рильський підкреслює багатство душі Лесі Українки, яка змогла увібрати в себе розмаїті образи і мотиви світової літературної традиції та дати їм власну інтерпретацію, проектуючи ек-

отыр. Тәуелсіздік идеясы қазақтың ауыз әдебиетінде, жыраулар әдебиетінде, одан бергі әдебиет өкілдерінің туындыларында жалғасын тауып келеді.

Тәуелсіздік жылдарындағы поэзиялық шығармалардың көркемдік сипатына басты арқау болған – азаттық идеясын көтерген тарихи-рухани құндылықтардағы сарындар мен көркемдік әдіс-тәсілдер екенін көруге болады. Егемендік жарияланған күннен кейінгі поэзиялық шығармаларда көне түркі сарыны, жыраулар әдебиетінің үлгісі, Мағжан Жұмабаев бастаған романтикалық-символистік бағыт көптеген шығармашылық иелерінің айқындаушы стилі ретінде қалыптасты.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Жалын, 2001. – 464 б.
2. Қайырбеков Ф. Мемлекетім менің // Қазақ әдебиеті. – 1996. – 17 желтоқсан.
3. Салықбай Г. Аспандағы аңсарым. – Алматы: Жазушы, 2001. – 192 б.
4. Алдияр Б. Өмір өзен. – Алматы: Жазушы, 2005. – 117 б.
5. Берікқажыұлы Д. Көңіл құпиясы. – Алматы: Жазушы, 2006. – 156 б.

Баянбаева Ж.А.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы

ӘУЕЗОВТАНУҒА ҚОСЫЛҒАН ҮЛЕС

Көрнекті әдебиеттанушы ғалым – филология ғылымдарының докторы, профессор Бақытжан Қауасқанұлы Майтановтың шығармашылық мұрасының біршама бөлігін әуезовтану саласындағы еңбектер құрайды. Қызметі мен шығармашылығына зер салсақ, ғалымның өмір жолына желі болып тартылған үлкен тақырыптардың бірі Әуезов екен. Ол М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының «Әуезов үйі» ғылыми-мәдени орталығына филология ғылымдарының кандидаты Д.А.Қонаевпен бірге жетекшілік еткен 1998-2000 жылдары осы саладағы біршама ауқымды жұмыстарды тындырымды түрде атқарып шықты. Бақытжан Қауасқанұлының тікелей жетекшілігімен мұражай қызметкерлері «Мұхтар Әуезов және әлем әдебиеті», «М.О.Әуезов шығармашылығындағы этномәдени дәстүрлер және ұлттық өрлеу үдерісі», «М.О.Әуезовтің көркемдік-эстетикалық ізденістері», «М.О.Әуезов дәстүрлері және қазіргі қазақ әдебиетінің даму үрдістері», «М.О.Әуезов шығармашылығындағы тәуелсіздік идеясы» атты іргелі ғылыми-зерттеу жобалары бойынша жұмыстар жүргізді. «Абай және М.Әуезов» ғылыми жобасының негізгі орындаушыларының бірі ретінде де едәуір еңбек еткені белгілі. Б.Майтановтың басқаруымен жүзеге асқан осындай ғылыми-зерттеу

ұлттық ерекшеліктерді жырлау, тарихи тақырыптарға, тарихи тұлғаларға арнап туындылар жазу сипатында көрініп отырды.

Мұқағали ақынның «Ескі ауылды еске алу» өлеңінде берілген ауылды аңсау желісінің негізі азаттық идеясымен тамырлас жатқанын байқауға болады. Жалпы кеңес дәуірі кезеңіндегі поэзиядағы ақсақал-қарт, дала мен тау, әже, ауыл, шанырақ т.б. ұлттық ерекшеліктер туралы жазылған шығармалар бостандық туралы ойды өрістетудің өзегі десек қателеспейміз.

Осылайша жылдар мен жылдарды жалғастырып, баба ұрпақ пен бала ұрпақ арасындағы сабақтастыққа негіз болып жатқан тәуелсіздікке де қол жетті. Біз үшін XX ғасырдағы ең басты жетістік – тәуелсіздік.

Сана бостандығының нәтижесі ретінде туындаған тәуелсіздік жылдарынан кейінгі әдебиеттің біз үшін ерекшелігі мол, құны жоғары. Егемендік қоғамдық санаға ерекше серпіліс әкелді. Оларды азаттық таңы туралы жазылған өлеңдерден байқауға болады.

Мұз құрсаңға ақ көрпеге оранған,
Қиын-қыстау, сары аяздан, бораннан,
Қорықпастан менің туған бөбегім -

Мемлекетім азаттығым оралған, – деп, Ғафу Қайырбеков жырлаған тәуелсіздік ісі қазақты ғасырлар бойғы толассыз күрестерге жетелеген болатын [2, 4 б.].

Әдебиетке 80-жылдардың соңы 90-жылдардың басында араласқан буын өкілдері қазақ әдебиетіне нағыз тәуелсіздік рухын алып келді десек, қателесе қоймаспыз. Ол буыннан бөле-жарып Т.Әбдікәкімұлын, Н.Мәукеңұлын, С.Нұржанды, Г.Салықбайды, Ж.Әскербекқызын, М.Райымбекұлын, одан кейінгі толқыннан Ж.Сәрсекті, Б.Бабажанұлын, Б.Алдиярды, Д.Берікқажыұлын атауға болады. Бұл буын Кеңестік дәуірдің соңғы қыспағын көрді және тәуелсіздік отынын тұтануына ортақ болған желтоқсан оқиғасына кейбіреулері куә болса, ал көрмегендері лебін сезінді. Шығармашылық қуаттарының енді қалыптаса бастаған шығында қоғамда болып жатқан өзгерістердің аталған буынның ақындық амбициаларын ұштап, жаңа бастауға жол ашқаны анықталды.

Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясының поэтикалық тұлғасын жасайтын әдеби көркемдіктердің тұтастығы ақындарымыздың өзіндік сөз қолдану, түрлендіру, құбылту, ауыстырудағы жетістіктерімен ерекшеленетінін айту керек. Олар поэтикалық тіліміздің бай қорын, тілдік мүмкіндігіміздің терең құбылысын жасап отыр. Бір өлеңнің бойында қолданатын бірнеше көркемдіктің тұтастығы өлеңнің баяндаушылық немесе қарапайым ауызекі қолданыстағы бос сөздерден айырылып, суреттілікке, образдылыққа, терең мағынаға мән беруге итермелейді. Демек, тәуелсіздік кезеңіндегі шығармалар осы кезеңнің тарихи-әлеуметтік мазмұнының көрінісі ғана емес, әдеби-тілдік қазынамызды байытушы қор қызметін де қатар атқарады. Ой еркіндігінің жаңа ой, сөз тудырудағы мүмкіндігі мол.

Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясы өзіне дейінгі ұлттық әдебиетіміздің ең асыл, аса озық дәстүрін жалғастыра отырып, дәуірге сай жаңа көркемдік танытып

зотичні теми на українську дійсність. Її рішуче карбоване слово промовляло до самого серця: «слова обертались у крицю, В кров живу – в друкований знак» [3, с.212]. М.Рильський говорить про напруженість і чутливість таланту Лесі Українки: «Вся ти – трепет, вогонь, ідея. Вся ти – вірна єдина струна» [3, с.212]. Завершальним акордом поезії є емоційне порівняння Лесі Українки, яка «радістю в муках сіяла» [3, с.212] з Україною.

В поезії «Янка Купала» М.Рильський створює образ білоруського письменника, що чесно служив своєму народові, захищаючи правду. Підставою для порівняння цього поета з нашим Тарасом Шевченком є, на думку М.Рильського, його плідна праця у формуванні літературної мови. Поет бачить Янку Купалу співцем праці: «він нас учив найглибше поважати Святиню роботящої руки» [3, с.238].

Образ видатної актриси українського театру створює М.Рильський у поезії «Марія Заньковецька». Її мистецтво мало відгук у свідомості і серцях людей – «упалому духом» вона допомагала побачити мету, яка полягала в тому, щоб боротися за свободу свого народу. М.Рильський високо оцінює не тільки дивовижну здатність актриси до перевтілення, а й її емоційне переживання ролі: «Страждання граючи, стражданням Сама була вона живим» [3, с.282]. М.Рильський завжди наголошував на тому, що людський геній безсмертний – він живе у пам'яті нащадків. А про Марію Заньковецьку поет сказав навіть більше: «У безсмертне обернулось Те, що безсмертям і було» [3, с.282]. Адже ж вона разом з іншими корифеями заклала фундамент театрального мистецтва і відголоски її творчості – «на новій радянській сцені» [3, с.282] – та під кон'юнктурним словом «радянській» можна побачити «українській».

Великому епічному поету, якого М.Рильський вважав одним із своїх вчителів, він присвячує вірш «Перед пам'ятником Міцкевичу». Пам'ятник, хоч і несе в собі якійсь символічний зміст і споруджується на честь славетної людини як визнання її заслуг і недосяжності, але М.Рильський відчуває глибоку духовну спорідненість з А.Міцкевичем: «Ти не як пам'ятник над нами ... Ти з нами поруч, наш Адаме, Ідеш в безсмертні наші дні» [4, с.22] – істинний митець не відгороджується муром від народу, для якого, власне, і призначена його творчість, цінність якої перевіряється часом. М.Рильський ставить Міцкевича в один ряд з іншими видатними слов'янськими поетами – Пушкінім і Шевченком – всіх їх об'єднує здатність бачити нове, яке не втрачає своєї вартості і в інші епохи. Зі щирим захопленням М.Рильський говорить про грандіозний талант польського письменника: «Ти не лише всесвітній подив. Не тільки слава ти із слав – Це ж ти «Трибуною народів» Серця народів потрясав!» [4, с.23].

М.Рильський створював вірші-портрети різних митців, яких об'єднує любов і вболівання за рідний народ, здатність до цілковитої самовіддачі у споконвічній боротьбі за правду, істину, справедливість, красу – подібні сентенції завжди мають доволі абстрактний зміст, тому що зазвичай не стосуються конкретних реалій сьогодення, а мають на меті узагальнений сенс – глобалізоване

значення, що акумулює у собі досвід багатьох поколінь, бо ж головні проблеми людства завжди залишаються актуальними. Першими на них звертають увагу митці, на яких покладено функцію пророків, натхненників і реформаторів (інтелектуально та емоційно осмислювані і сприймані М. Рильським).

Література:

1. Новиченко Л. Поетичний світ Максима Рильського (1910-1941) / Л.Новиченко. – К.: Наукова думка, 1980. – 407 с.
2. Рильський М. Зібрання творів у двадцяти томах / М.Рильський. – Т. 2. – К: Наукова думка, 1983. – 431 с.
3. Рильський М. Зібрання творів у двадцяти томах / М.Рильський. – Т. 3. – К: Наукова думка, 1983. – 439 с.
4. Рильський М. Зібрання творів у двадцяти томах/ М.Рильський. – Т. 4. – К: Наукова думка, 1984. – 423 с.
5. Стеценко О. Тема кохання у творчості Максима Рильського / О.Стеценко // Дивослово. – 1995. – №10-11. – С. 30-34.
6. Таран Л. Стило і молот: Роздуми над монографією Л.Новиченка «Поетичний світ М.Рильського». Книга друга: 1941-1964 / Л.Таран // Вітчизна. – №3-4. – С. 135-139.

Атанасова М.П.

Українська академія банківської справи Національного банку України, м. Суми, Україна

**ФОРМУВАННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ
СТУДЕНТІВ ЕКОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ НА ОСНОВІ
ЧИТАННЯ АВТЕНТИЧНИХ ТЕКСТІВ
В РАМКАХ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ**

У статті розглянуто поняття міжкультурної комунікації у процесі вивчення німецької мови. Автор звертає увагу на доцільність і специфіку формування соціокультурної компетенції під час вивчення автентичних текстів.

Ключові слова: міжкультурна комунікація, автентичний текст, суспільна свідомість

Інтенсивний процес інтернаціоналізації суспільного життя сучасного світу зумовлює невідминне зближення національних економік, подальше зміцнення соціально-політичних і культурних зв'язків між країнами. Концепція глобальної

сабақтастықты, азат сана тудырған айшықты оралымдарды осы кезеңдегі ақындар шығармашылығынан айқын аңғарамыз. Тың тыныс, соны серпінді байқаймыз. Әрине, ұзақ жылдарға созылған азаттық таңын аңсау мен оған жету жолындағы қоғамдық күрестердің һәм олар туындатқан тарихи оқиғалардың төл поэзиямызға тигізген әсері ерекше екені сөзсіз.

Қоғамда орын алған елеулі оқиғалар мен өзгерістердің ел санасына әсері тимей қоймайды. Бұл құндылықтар жүйесінің өзгеруіне, қалыптасқан дүниелерді басқаша бағалауға алып келеді. Алайда, санадағы өзгерістер толқыны бірден күш алмай, барынша баяу жүреді. Егемендік алған алғашқы жылдары ақындарымыз азат күнді жаппай жырлағанмен, олардың көбісі өткен күннің мақтау үлгісінде болғанын да жасырмауымыз керек. Аға буын ақындар кеңестік мектептің ұраншыл мақамымен жаңа заманды жырлауға кірісіп кеткенің байқамай да қалдық. Алайда, уақыт өзгерсе, адам да өзгереді, ұрпақ алмасып, ескінің орнын жаңа толтырады. Сананың болмысты тануы басқа әрекетке ауысқан сәтте көрінетін құбылыстың түрі ғана емес, ішкі мазмұны да алмасады. Осыған байланысты адам санасындағы өзгерістердің болатынын айтып жатудың өзі артық. Тәуелсіздік жылдарындағы поэзиялық шығармалардың көркемдік, идеялық және әдіс-тәсілдік салада да өзгеріске түскенің атап айтқан жөн. Кейбіреулері негізгі айқындаушы стиль ретінде қалыптаса алмаса да қоғамның даму барысында, еркін ойлаудың шынымен-ақ шығармашылықта орын алғанын көруге болады.

Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ поэзиясында жанрлық, поэтикалық өзгерістер мәдени өмірімізде жаңаша қарқынмен көрінгенін байқауға болады. Поэтикалық шығармашылыққа жеке-дара мағына дарыту арқылы заманауи мәтін аясындағы ұлттық және кірме жанрларды ұштастыра отырып, қазіргі замандық тіл мәдениетінің көркем эстетикалық қуатын байыта түсті.

Қазақ халқы ХХ ғасыр басында бас көтерер азаматтарынан, рухани көшбасшыларынан айрылып, біршама уақыт бағдарсыз қалғандай күй кешкені ақиқат. Мұның рухани әлеміміздегі жетекші салалары – әдеби шығармашылыққа да кері әсері тимей қоймады. Кеңестік идеология ұлттың тарихи жадын әлсіретіп, рухани сабақтастықтың үзілуіне алып келді. Соған қарамастан, азаттық идеясы ауық-ауық жаңғырып, тәуелсіздік жолындағы күрес ешқашан толастаған емес. Қайта уақыт өткен сайын ол шындалып өсе берді, жетіліп өркендей берді. Қасым жырларының романтикасы, Мұқағали өлендерінің лирикалық лебі, Фариза шығармашылығындағы мінез бен өрлік, Төлеген жырларындағы мәгілік сағыныш сарындарынан, одан кейінгі Кеңшілік, Жұматай, Жарасқан т.б. ақындар өлендерінен азаттық таңын аңсаған, тәуелсіздік идеясын тербеген желілерді табу қиын емес.

Кеңестік дәуір әдебиетіндегі азаттық идеясы бұрынғы ашық күрескерлік рухын өзгертіп жайма-шуақ мамыражай қалыпқа түскені рас. Алайда тәуелсіздікті аңсау бұл ретте даланы аңсау, ауылды сағыну, тауды көксеу,

розширенням сфери спілкування сучасної молоді, життя і діяльність якої вимагають знання правил вживання мовних одиниць, а не тільки розуміння їх семантичних особливостей. Аналіз певних мовленнєвих стратегій комунікантів і відповідних мовних засобів реально допоможе вирішити питання формування комунікативної компетенції, яка є необхідною складовою процесу навчання іноземних мов. Кожний елемент мови є дуже складним і чутливим інструментом, на якому грає той, хто користується мовою. Таким чином, сприйняття і розуміння повідомлення адресатом залежить від того, як використовує цей інструмент адресант [1:97]. Аналіз реплік комунікантів навчає студентів свідомо підходити до вибору стратегій і тактик спілкування, навчає їх веденню аргументованої дискусії, що сприятиме вирішенню певних комунікативних намірів.

Подальше перспективне вивчення дисоціативно-спрямованих реплік-відповідей у складі констативного діалогу, які демонструють стратегії комунікантів у процесі спілкування, пов'язано з семантико-прагматичним аналізом реплік незгоди і поглибленим вивченням тактик неоднозначних відповідей і скритої опозиції.

Література:

1. Блакар П.М. Язык как инструмент социальной власти / П.М.Блакар. Язык и моделирование социального взаимодействия / [сост. В.М. Сергеева, П.Б. Паршина; общ. ред. В.В. Петрова.] – М.: Прогресс, 1987. – С. 88-125.
2. Гаврилова М.В. Методы и методики исследования политической коммуникации / М.В. Гаврилова. – СПб.: Издательство Невского института языка и культуры, 2008. – 91 с.
3. Основы теории коммуникации / [Под ред. проф. М.А. Василика.] – М.: Гардарики, 2003. – 615 с.
4. Яковлев И.П. Ключи к общению. Основы теории коммуникации / И.П.Яковлев. – СПб., «Авалон», «Азбука- классика», 2006. – 240 с.

Таттимбетова К.О.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультеті қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының магистранты

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР

Қазақ әдебиетінің тарихында еліміздің тәуелсіздік арнасына түскеннен кейінгі кезеңі өзіндік даму бағытымен, көркемдік ізденістерімен ерекшеленеді. Тәуелсіздік әкелген өзгерістерді, рухани әлеміміздегі желісі үзілмеген тарихи

освіти, що набула широкого поширення в останні роки ХХ ст., визначає як одне з центральних завдань навчання передачу знань про величезну різноманітність і самобутність народів, мов і культур, що існують у світі. Тема статті зумовлена спрямованістю сучасної української педагогічної науки на реформування освітньої системи, що є наслідком процесів всесвітньої глобалізації. У контексті процесів всесвітньої глобалізації компетентність у сфері міжкультурної комунікації стає невід'ємною складовою професійної майстерності сучасного кваліфікованого робітника у будь-якій галузі діяльності людини. Формування такої компетентності набуває особливого значення у процесі викладання іноземних мов. Метою даної статті є аналіз ролі міжкультурної комунікації у царині соціально-професійної інтеграції фахівців та, у цьому зв'язку, виокремлення компонентів міжкультурної компетентності спеціалістів і з'ясування її змісту.

Основні компоненти змісту культури – нагромадження і переробка інформації, одержуваної в процесі людської діяльності, є функціями суспільної свідомості. У результаті трудової діяльності створюються образи повсякденної свідомості, що формуються як вербальними, так і невербальними засобами. Мова піддається впливу соціальних факторів. При цьому неправомірно розглядати соціальність як щось зовнішнє стосовно мови. Соціальність притаманна природі мови. У певному сенсі можна сказати, що поза соціальністю немає мови. Всі ці положення стосовно зв'язків між мовою і культурою знайшли свої відображення у методиці викладання іноземних мов. Існує безпосередній зв'язок між змінами в соціальній дійсності, частиною якої є культурно-національний компонент, і змінами в мові. Цей зв'язок являє собою взаємодію, інтенсивність якої збільшується в періоди значних суспільних перетворень, а також при переміщенні лінгвосоціума в нові умови існування. Соціальні фактори, що є елементами екстралінгвістичного плану, знаходяться з мовою в складному взаємозв'язку, а саме у взаємодії, і утворюють з нею ієрархічно організовану відкриту архисистему, що може бути позначена як «форма існування людини».

До початку 70-х років ХХ століття у вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці, методиці викладання іноземних мов і зарубіжної літератури дослідження взаємозв'язку мови і культури мали декларативний характер. Н. Комлев був у числі перших вітчизняних лінгвістів, що звернулися до ґрунтового вивчення семантики мови і культури. Відзначаючи, що в семантиці слова повинен міститися деякий компонент, що фіксує саме дане соціальне тло, у якому слово існує, Н. Комлев визнавав наявність «внутрішнього смислу слова», тобто того факту, що слово-знак виражає дещо крім самого себе. Зв'язок культури з мовою найяскравіше виявляється на тому рівні мови, що безпосередньо пов'язаний із предметами і явищами навколишньої дійсності – лексикою. Лексична система переважно зумовлена явищами матеріального світу, соціальними факторами.

Мова є засобом збереження культурно-історичної інформації, що організована в складні комплекси і може бути структурована в концептах: «ніби згустки культурного середовища у свідомості людини, те, у вигляді чого культура вхо-

дить до ментального світу людини, і те, за допомогою чого людина сама входить до культури, а в деяких випадках і впливає на неї» (Ю.С. Степанов). Всі ці соціокультурні та соціолінгвістичні явища знаходять своє певне відображення у методиці викладання іноземної мови, а саме у процесі формування соціокультурної компетенції студентів. При вивченні іноземної мови вони опановують нові засоби спілкування для безпосереднього доступу до цінностей світової культури, особливо до культурних цінностей країни, мова якої вивчається: її історії, географії, науки, літератури, мистецтва. От чому можемо говорити про процес акультурації особистості при вивченні іноземних мов, тобто засвоєння людиною, що виросла в одній національній культурі, істотних факторів, норм і цінностей іншої національної культури. Питання акультурації має безпосереднє відношення до викладання іноземної мови: єдиною і максимальною метою викладання культури в зв'язку з мовою є формування особистості на рубежі культур, а звідси випливає, що методисти і викладачі повинні ознайомитися з закономірностями і результатами процесу засвоєння людиною нової культури.

Мова ні в якому разі не може вивчатися ізольовано, тобто тільки як набір лексичних одиниць і граматичних правил. Мова – це частина культури, а культура – це частина мови, і її неможливо вивчати як засіб комунікації без міцних культурологічних знань. Таким чином, при складанні програм з іноземної мови, при формуванні комунікативно-мовленнєвої компетенції студентів необхідно враховувати всі ці перераховані особливості. Соціокультурний компонент мов не зводиться тільки до слів-реалій та концептів. Вивчаючи мову і культуру цієї країни, можна говорити про психологічні, політичні, літературні і навіть рекламні реалії. Особливе значення у вивченні культури народу займає гумор, що характеризує своєрідність мислення народу. Соціокультурна компетенція – це готовність і здатність до ведення діалогу культур, що припускає знання власної культури і культури країни, мова якої вивчається.

Основна функція мови – бути засобом спілкування між людьми. Однак настільки ж істотне призначення мови може бути засобом пізнання світу. Іншими словами, мова бере участь не тільки в передачі думки про щось уже пізнане (іншою людиною), але й у формуванні самої цієї думки (для самого себе). Офіційне включення національно-культурного компонента в зміст навчання спричиняє перегляд старого статусу викладача іноземної мови: він повинен бути не тільки знавцем іноземної культури в широкому обсязі (політичної, економічної, художньої, екологічної, інтелектуально-етичної, мовної та ін.), але і своєї національної культури, оскільки процес засвоєння іноземної мови і подальше його застосування справедливо програмується як міжкультурна комунікація, як діалог культур, сполученим виявляється ряд теоретико-практичних проблем: визначення різних термінів і понять країнознавчого характеру, зокрема змісту одиниць країнознавчої інформації і критеріїв її добору; перебування способів і прийомів презентації країнознавчого матеріалу, його закріплення і застосування; угруповання автентичних матеріалів і методи роботи з ними.

ходу діалогу. У цьому випадку адресат демонструє своє небажання вести розмову на запропоновану тему. Для порушення логічного ходу спілкування може бути використана, наприклад, семантична неоднозначність початкової репліки. Вказані репліки, при спрямуванні на пресупозицію початкової репліки, можуть перекреслювати її зміст.

Під час комунікації адресат може намагатися дискредитувати адресанта шляхом реагування не на актуальну інформацію, а на кваліфікаційну пресупозицію. Адресат у такому випадку навмисно порушує структуру комунікативної ситуації з метою припинити спілкування на певну тему. Порушення структури комунікативної ситуації з метою припинити спілкування може бути здійснено шляхом неототожнення, наприклад, часу виконання дії.

Виходячи з вивчення дисоціативно-спрямованих реплік констативного діалогу можна зробити висновок про синкретизм прагматичних значень незгоди і ухилення від прямого реагування, аргументованого пояснення, зміщення вектора реагування. Такі репліки-відповіді можуть бути спрямовані на здійснення впливу на адресанта. Це може бути досягнуто за допомогою вживання певних експліцитних елементів у даних репліках. Цими елементами можуть бути частка *only*, ступені порівняння прикметників, семантика словоформ, які використані в репліці, прислівник *really*, та ін. Такі елементи показують відношення того, хто говорить до проблеми, яка обговорюється.

Виходячи з аналізу мовного матеріалу слід зазначити, що необхідною складовою навчання іноземних мов на сучасному етапі є комунікативна компетенція, яка надає можливість використовувати знання системи мовних форм у цілях комунікації. Комунікативний підхід до вивчення мови відображає комунікативне призначення мовної одиниці, її співвідношення з поведінкою і діяльністю того, хто говорить. Нейтральних висловів не існує. Будь-який вислів несе на собі відбиток особистості людини. При комунікації людина не тільки може передавати свої почуття і думки, а й складати свій образ. В результаті мовленнєвої взаємодії адресант намагається вплинути на адресата, а адресат не тільки отримує інформацію, а й отримує уявлення про комунікативні наміри адресанта. Будь-яка фраза комунікантів показує їх відношення до теми бесіди.

Під час навчання студенти повинні навчитися обирати такі мовні засоби, які в певній мірі відображають їх наміри при спілкуванні, при цьому слід урахувувати соціокультурний контекст. При навчанні іноземних мов слід розглядати мовленнєву взаємодію як основну ціль комунікації, на досягнення якої спрямовано вибір мовних засобів. Слід аналізувати зі студентами можливі інтенції комунікантів, які можуть бути висловлені по-різному. Аналіз емоційних, експресивних, образних засобів мови допоможе правильно використовувати їх для успішної комунікації. Існують різні аспекти мовленнєвого спілкування, знання яких надає можливість здійснити певні комунікативні наміри при спілкуванні. Мовна комунікативна діяльність повинна бути об'єктом навчання іноземних мов. Такий підхід до їх навчання пов'язаний з

аналіз прагматичних і семантичних аспектів дисоціативно-спрямованих констативних реплік-відповідей діалогу і виділяються діалогічні взаємодії, які демонструють ухилення від прямого реагування, аргументоване пояснення, зміщення вектора реагування. Всі ці тактики обумовлені певними цілями комунікантів.

Зміст дисоціативно-спрямованих констативних реплік характеризується значенням заперечення, ухилення від прямого реагування, аргументованого пояснення, зміщення вектора реагування, які обумовлені прагматичними намірами комунікантів. Всі відповіді-репліки в зазначеному типі діалогу можуть бути зрозумілі як згода чи незгода зі змістом початкової репліки. Але адресат може навмисно висловлюватися неоднозначно. Така тактика визначається нами як тактика ухилення від прямого реагування. Вона містить позитивну оцінку змісту початкової репліки. Дійсна точка зору адресата може бути прихована, хоча при буквальному тлумаченні відповідь інтерпретується як згода з інформацією, яка надається початковою реплікою. До репліки-відповіді може додаватися інша інформація, яка, по суті, є контраргументацією. Така інформація робить відповідь однозначною і висловлює, наприклад, незгоду. Тактика ухилення від прямого реагування також реалізується репліками, які демонструють нібито невпевненість адресата.

Незгода також може бути проілюстрована тактикою аргументованого пояснення, яке є контрадикторним по відношенню до змісту початкової репліки

Контрадикторне пояснення може мати різні варіанти. Воно може висловлювати виправдання подій з точки зору адресата. Це виправдання, наприклад, підкреслюється часткою *only*.

Пояснення також може відобразити емоційний подив адресата щодо репліки адресанта. При цьому контрадикторність, яка має місце, посилюється засобами інтенсифікації висловлювання, наприклад, ступенем порівняння прикметників.

Емоційний стан адресанта може відобразитися у репліці-відповіді не тільки контрадикторністю, але й мати характер заспокоєння. Мовним засобом реалізації цього комунікативного наміру адресата є, наприклад, частка *even*.

Висловлення заспокоєння може мати відтінок іронії. Це досягається за допомогою посилюючого прислівника *really*.

Слід також звернути увагу на репліки, які передають негативне ставлення до змісту початкової репліки. Але такі репліки спрямовані на користь адресанта. До них належать, наприклад, пояснення-попередження про негативні наслідки можливої події, яка може здійснитися по відношенню до адресанта.

Стратегія незгоди також може актуалізуватися за допомогою тактики зміщення вектора реагування. Переведення вектора реагування на непряму відповідь за допомогою певних мовленнєвих засобів є суттю даної тактики.

Неадекватна інтерпретація комунікативного наміру адресанта демонструє певне відношення до адресанта і небажання продовжувати спілкування у запропонованій манері. Результатом такої інтерпретації є порушення логічного

Міжкультурна комунікація – це адекватне взаєморозуміння двох учасників комунікативного акту, що належать до різних національних культур. Три основні сфери міжкультурної комунікативної компетенції – когнітивна, прагматична і мотиваційна – є однаково важливими й істотними у вивченні іноземних мов. Прогресуючий розвиток міжнародних контактів і зв'язків у політиці, економіці і культурі та в інших сферах обумовлює послідовну орієнтацію сучасної методики навчання іноземним мовам на реальні умови комунікації. Прагнення до комунікативної компетенції як кінцевого результату навчання студентів припускає не тільки володіння відповідною іншомовною технікою, але і засвоєння позамовної інформації, необхідної для адекватного спілкування і взаєморозуміння. Ось чому навчання іноземній мові саме на вищому етапі, коли студенти володіють достатніми навичками читання, письма, аудіювання і говоріння, повинне будуватися як вивчення феномена культури народу, що говорить цією мовою.

У рамках даної роботи необхідно підкреслити ті компоненти культури, які слід урахувати саме при навчанні іноземній мові та оскільки мова є соціокультурним феноменом, то одним з основних засобів формування соціолінгвістичної компетенції є читання автентичних текстів.

При цьому пропонується такий алгоритмічний ряд конкретних завдань:

1. Презентація нової лексики й виконання тренувальних вправ по її засвоєнню;
2. Виконання та перевірка домашнього завдання з коментарем;
3. Складання питань до тексту, самостійні відповіді на них;
4. Складання діалогів з використанням матеріалів тексту;
5. Обговорення прочитаного;
6. Самостійне складання розповіді-мініатюри.

Вважаємо, що подані завдання, їх тематика і використання автентичних матеріалів у практиці викладання іноземних мов є результативними.

Навчання діалогу культур стосовно профільного (професійно-орієнтованого) навчання іноземної мови є вельми складним завданням, оскільки припускає неоднозначне сприйняття іншомовної культури. Відповідно, виникає питання, яка технологія навчання сприяє найефективнішому сприйняттю інокультури. Як відзначає Крейг Сторті: «Ми говоримо про залучення до культури, але насправді ми залучаємося не до культури, а до поведінки. Культура, система вірувань і цінностей, що розділяється певною групою людей, є абстракцією, яка може бути оцінена інтелектуально, але насправді саме поведінку ми відчуваємо як найбільш основний прояв культури».

Залучення студентів до іншомовної культури в процесі занять з іноземних мов важливо наступне: виділяти якомога більше ключових ознак професійної іншомовної культури в наочному, мовному і поведінковому планах; формувати вміння розпізнавати, сприймати і позитивно ставитися до проявів чужої культури в професійній сфері; прищеплювати вміння боротися із стереотипами, позитивно оцінювати відмінності і різноманіття; шукати й підкреслювати схожість завдань з урахуванням того, що професійно-спрямований автентичний

текст повинен збагачувати професійний досвід, знання у вибраній галузі, а не дублювати вже отримані.

Значка частина новітніх напрямів розвитку вітчизняної системи професійної освіти обумовлюється реформуванням освіти, тим самим відображаючи тенденції розвитку світової системи професійної освіти. У цій ситуації актуалізується проблема спадкоємності освітніх традицій за умови збереження в процесі реформування ядра культурної традиції вітчизняної професійної освіти.

Таким чином, для формування соціокультурної компетенції на заняттях в рамках міжкультурної комунікації доцільно підбирати вправи та текстовий матеріал з урахуванням соціально-психологічних особливостей студентів та добирати текстові вправи комунікативного характеру, виконувати під час читання текстів вправи різних ступенів складності.

Література:

1. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов / О.А. Корнилов. – 2-е изд., испр. и доп. – М: ЧеРо. 2003. – 349 с.
2. Плужник И.Л. Формирование межкультурной коммуникативной компетенции студентов в процессе профессиональной подготовки / И.Л. Плужник. – М.: ИНИОН РАН, 2003. – 216с.
3. Сафонова В.В. Изучение языков международного общения в контексте диалога культур и цивилизаций / В.В. Сафонова. – Воронеж: Истоки, 1996. -237с.
4. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: (Учеб. пособие). М.: Слово, 2000. – 624 с.
5. Боднар А.Я. Проблема міжкультурної комунікації у викладанні іноземної мови у ВНЗ / А.Я. Боднар, Т.О. Верещагіна//Наукові записки НаУК-МА. Том 71. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. – К.: НАУКМА, 2007. – С. 15-19.

Також в залежності від цілей комунікантів здійснюється певний вплив адресанта на адресата в умовах інтеракту і адресата на адресанта в умовах подвійного інтеракту [4:129].

Дослідження показують, що нейтральних висловів не буває. Констативи, наприклад, несуть інформацію і водночас здійснюють вплив: переконують у необхідності виконання певних дій, у вірності доводів, впливають на почуття людини, на її погляди, сприяють обміну думками. Прагматична варіативність констативів залежить від специфікаторів прагматичної установки комуніканта та набору параметрів, які необхідні для здійснення мовленнєвої комунікації. До перших належать, наприклад, мотиваційна ознака, ознака ієрархічних статусів комунікантів; до других – сфера та ситуація спілкування, рольові установки, характеристики учасників спілкування.

Комунікативна діяльність включає мовленнєву дію і реакцію на неї. Реакція на мовленнєву дію в умовах інтеракту як і сама дія відбиває основні види соціальних процесів, які лежать в основі міжособових контактів. Реакція адресата залежить від цілей і умов комунікації. Таким чином, розуміння інформації та її осмислення не завжди є однаковими. Ефективність спілкування визначається тим, як зрозуміли один одного його учасники, якими словами або діями підтвердили зворотній зв'язок. Під зворотнім зв'язком в ситуації спілкування ми розуміємо вирішення комунікативних задач, які реалізуються у реактивних діях співрозмовників [3:149]. Реакція на мовленнєву дію реалізується різноманітними тактиками спілкування, які спрямовані на пояснення, уточнення, вираження емоційної згоди зі змістом репліки адресанта. Зворотній зв'язок також може демонструвати протилежну точку зору, небажання показувати відношення до дії, дискредитацію адресанта.

Закономірності успішної комунікації вивчаються багатьма вченими. Втілення таких досліджень у практику викладання іноземних мов веде до ефективного оволодіння мовами. Для здійснення такого оволодіння необхідно реалізувати комунікативно-діяльнісний підхід до вивчення мовних явищ, навчити студентів використовувати відповідні мовленнєві дії та найбільш ефективні стратегії спілкування для реалізації певних намірів. Також необхідно моделювати на заняттях реальне спілкування з точки зору його функціональних компонентів. Знання закономірностей функціонування мовних одиниць разом з аналізом їх семантичних та прагматичних особливостей допоможе майбутнім фахівцям адекватно відчувати себе у іншомовному середовищі, легко інтегрувати у різні мовні колективи.

Об'єктом дослідження даної статті є прагматичні й семантичні особливості дисоціативно-спрямованих констативних реплік-відповідей діалогу, у яких дисоціація конкретизується різноманітними тактиками. Констативні форми спілкування широко використовуються у комунікативному процесі. Дослідження їх прагматичних і семантичних особливостей є дуже актуальним при навчанні спілкування іноземною мовою. В статті наводиться

Литература:

1. Адмони В.Г. Еще раз об изучении количественной стороны грамматических явлений// Вопросы языкознания, 1970. – №1 – С.89-101.
2. Адмони В.Г. Основы теории грамматики. – Л., 1964. –106с.
3. Бондарко А.В. О грамматике функционально-семантических полей // Известия АН СССР, 1984. – № 6. – С. 492 – 503.
4. Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. – Таксис. Изд-во УРСС Эдиториал, 2003. – 352с.
5. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1981. – 286с.
6. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – 355с.
7. Ульманн С. Семантические универсалии// Новое в лингвистике. Вып. 5. – М., 1970. – С. 250-299.
8. Уфимцева А.А. Опыт изучения лексики как системы. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 287с.
9. Porzig W. Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen. Beiträge zu der schichte der Deutschen Sprache und Literatur. – Bd. 58, 1934. – s. 74.
10. Trier, I. Der Deutsche Wortschatz im Sinnbezirk der Verstandes. – Heidelberg, 1931. – P. 47.

Артеменко Т.М., Липко І.П.,

*Національний університет «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»*

КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНЦІЯ ЯК НЕОБХІДНА СКЛАДОВА ПРОЦЕСУ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНИХ МОВ

Навчання мови для успішної комунікації є однією з провідних проблем сучасної методики викладання іноземних мов. Розвиток суспільства змінює стратегії навчання, які все більш спрямовані на формування у тих, хто навчається, комунікативної компетенції, однією із складових якої є соціокультурна компетенція. Практичному оволодінню іноземною мовою сприяє оволодіння іншомовною культурою у широкому сенсі. Відомо, що мова виникає, розвивається та існує як соціальний феномен. Її основне призначення полягає в тому, щоб забезпечити спілкування між членами соціуму [2:17]. Соціальний характер мовленнєвої взаємодії людей все більш стає актуальним об'єктом дослідження. Він означає, що мовленнєва діяльність людини пов'язана з її предметною діяльністю і характеризується певним набором цілей і задач. При цьому передача та прийом інформації є головним процесом комунікації.

Борисов А.М.

ЕИ КФУ

ТРАНСФОРМАЦИОННЫЕ МОДЕЛИ В ФОРМИРОВАНИИ НАВЫКА АУДИРОВАНИЯ

В повседневном общении навык аудирования является самым востребованным, используется чаще любого другого речевого навыка – люди слушают в два раза больше, чем говорят, в четыре раза чаще, чем читают и в пять раз больше, чем пишут. Однако в течение десятилетий методисты считали навык аудирования пассивным, не требующим специального внимания, так как формируется сам по себе, т.е. так, как это происходит в процессе усвоения родного языка. В настоящее время аудирование считается одним из ключевых коммуникативных навыков, основой формирования навыков говорения.

В зависимости от целей в методике выделяют два основных типа аудирования:

- слушание с целью повторения, имитации и запоминания;
- слушание с целью понимания (как коммуникативная функция).

Результатом аудирования, которое ограничивается только повторением, является способность учащихся выполнять тренировочные упражнения на подстановки и замены морфем, пользуясь правилами согласования, и неспособность принимать участие в общении.

В обучении аудированию с целью понимания акцент делается на двух моделях ответной реакции:

- вопросно – ответно ориентированная модель;
- модель, ориентированная на решение коммуникативной или практической проблемы.

При использовании вопросно-ориентированной модели учащиеся слушают текст, затем отвечают на вопросы по содержанию прослушанного с целью проверки понимания. В целом, такой тип аудирования нацелен на запоминание фактической информации.

Проблемно ориентированная модель направлена на применение информации, полученной в процессе аудирования, для решения коммуникативных и практических задач (Listen – and- Do format). Такая модель предполагает наличие практических целей, т.е. трансформацию аудирования в практические действия, поддающиеся контролю, в том числе зрительному.

В качестве возможных трансформационных моделей аудирования рассмотрим:

1. слушание и выполнение действий и операций;
2. слушание и передача информации;

Слушание и выполнение действий и операций. Эта модель основана на применении невербального подхода, обеспечивающего оперативную обратную связь, контроль за процессом аудирования. Указания, инструкции, описания, предъявляемые учителем, трансформируются в действия по:

- *выполнению простого рисунка-диктанта, схемы, плана.* В этой модели также могут быть интегрированы предлоги места и направления, лексика по теме, глаголы движения, повелительное наклонение, страдательный залог. С целью создания игрового элемента рисунок может выполняться по типу «рассеянный с улицы Бассейной». Учитель намеренно дает вводные в заблуждение указания, которые ученики должны выполнять быстро в условиях дефицита времени на обдумывание. Цель – построить рисунок точно следуя указаниям, даже если они противоречат логике изображаемого. Выполненные рисунки сравниваются, восстанавливается исходный рисунок.

- *определению положения какой-либо точки на карте, элемента рисунка.* Здесь может быть интегрирована лексика по теме «Город», предлоги места и направления, глаголы движения, повелительное наклонение, Present Continuous Tense. Требуется от отправного пункта проложить маршрут к заданной на карте точке, которая до последнего момента неизвестна классу. Ученик (У1), которому учитель сообщает запланированный маршрут, дает указания другому ученику (У2), «идущему» по карте, прикрепленной к доске, учитель/ученик (У3) комментирует его движение по контрольным точкам, используя Present Continuous Tense, остальные учащиеся прокладывают маршрут каждый на своей копии карты. В конце маршруты сравниваются с использованием Past Indefinite Tense. Не все участники оказываются в заданном пункте, что, как правило, создает эмоционально окрашенную ситуацию и более эффективное усвоение учебного материала. На следующем этапе на основе этой модели составляются диалоги по предложенной учебной коммуникативной ситуации с обязательным использованием заданных учителем структур;

- подбору фотографии, картинки, угадыванию человека, места, предмета по описанию. Фотографии, картинка используются для создания лично ориентированных ситуаций для монологических и диалогических высказываний. Простое описание картинок методически нецелесообразно;

- выполнению движений, жестов, следуя указаниям по типу игр;

- выполнению операций с оборудованием. Эта модель предполагает использование повелительного наклонения и придаточных реальных условия по типу 'If you do this ...';

- выполнению последовательности связанных действий, движений как в танце, рецепте приготовления блюда, при написании и отправке письма по электронной почте, СМС и т.п..

2. Слушание и передача информации. Часто – передача устной информации в письменной форме.

тельности компании, связанную с существующими областями бизнеса (например, в производстве, маркетинге, материальном снабжении или технологии). Несвязанная диверсификация – новая область деятельности, не имеющая очевидных связей с существующими сферами бизнес.

При образовании информационного поля семантика голограммы может развиваться несколькими способами. Во-первых, через трансформацию, приводящую к расширению (в виде детализации или конкретизации и пр.) некоторых аспектов в значении. Это диверсификационно-связанный вид поля. Семантика голограммы меняется в границах существующего значения языковой единицы, которая выступает в данном случае в качестве текстовой. То есть сохраняется сформировавшееся общее информационное направление. При этом отмечается связь между новым текстовым значением и уже зафиксированным ранее в словарях.

Во-вторых, во внутрисловном пространстве голограммы развитие семантики может осуществляться через моделирование, при котором формируется совсем иное по характеру и виду значение текстовой единицы. Это диверсификационно-несвязанный вид поля. В этом случае наблюдается отсутствие связи между семантикой языковой единицы, зафиксированной в словарях, и семантикой, сформированной в конкретном тексте.

В лингвистике проблема структурной организации языкового поля решается по-разному: например, в зависимости от функциональной значимости они подразделяются на первичные (структурно необходимые) и вторичные (вспомогательные), причем последние часто пересекаются с первичными полями, тем самым объединяя элементы первичных полей [1; 5 и др.]; по структурным характеристикам различаются поля моноцентрические с четко выраженной доминантой и полицентрические, базирующиеся на совокупности различных средств и не образующие единой системы [3; 4 и др.] и пр. По нашему мнению, поле текстовой голограммы следует классифицировать по принципу внутренней структурной организации. В этом случае оно относится к моноцентрическому типу.

Поле на современном этапе развития лингвистической науки следует рассматривать как элемент научной картины мира, способ представления различных структур – как языковых, так и мыслительных. Представление языковой единицы с продуктивной текстовой реализацией в форме полевой модели позволяет нам говорить о ней как о полноценной системе подсистем, взаимопроницающих и взаимосвязанных между собой, которая формируется на основе различного рода отношений ее компонентов (ядерной и периферийной зон).

Комплексная типология полевого пространства языковой единицы с продуктивной текстовой реализацией позволяет говорить об универсальном характере данного понятия в лингвистике.

По своему характеру поле голографической единицы представляет собой функционально-диверсификационный тип. С позиции элементного состава поле голограммы – это система равноуровневых по структуре средств языка, объединенных общностью выполняемой ими функции семантического развития в отношении конкретной текстовой единицы.

Как известно, функция является одной из центральных понятий в теории поля. Следует отметить, что особенно внимательно она рассматривается в отношении элементов, составляющих поле. Очевидно, что голограмма и стимуляторы, формирующие данное внутреннее пространство, способны выполнять определенное назначение. То есть до момента их реализации в конкретном тексте они имеют какое-либо лексическое содержание, которое впоследствии трансформируется под воздействием определенных факторов. Значит, голограмма и стимулятор обладают потенциалом функционирования, который в максимальной степени реализуется в условиях их непосредственного взаимодействия. В результате чего и формируется текстовая семантика.

Диверсификационный характер поля выражается в следующем. В основе выполняемой текстовыми единицами функции семантического развития лежит процесс диверсификации (от позднелат. *diversificatio* – изменение, разнообразие, от лат. *diversus* – разный и *facio* – делаю). Несмотря на то, что термин заимствован нами из экономической теории, отличается метафоричностью, он в наибольшей степени отражает характер направления развития текстовой семантики голограммы.

Диверсификация – одна из форм концентрации капитала, направленная на его дальнейшее увеличение. В нашем понимании в качестве концентрированного капитала выступает текстовая семантика, а в качестве фирмы – голограмма. То есть диверсификация бизнеса – это одновременное развитие многих, не связанных друг с другом видов производства, расширение ассортимента производимых изделий.

То есть актуализация языковой единицы в тексте может осуществляться при участии либо стимуляторов, имеющих различные ресурсы, либо компонентов самой голограммы, которые могут репрезентировать противоположные (разноплановые) или синонимичные (близкие) значения. В результате этого в поле концентрируется полифункциональная по своей природе семантика. Значение голограммы будет моделироваться или трансформироваться именно на этой базе. В итоге данная текстовая единица получит новое семантическое наполнение.

Таким образом, поле голограммы формируется в результате развития не связанных друг с другом вне текста ресурсов единиц языка. От уровня их потенциальных возможностей (языковых и экстралингвистических) зависит развитие поля и возникновение в его пространстве новой текстовой семантики.

В экономике имеется два главных типа диверсификации – связанная и не связанная. Связанная диверсификация представляет собой новую область дея-

- слушание и запись информации, телефонного сообщения, сообщения, оставленного на автоответчике, дословно или основного содержания с целью передачи второму или третьему лицу;

- слушание и заполнение пробелов в напечатанном тексте с целью его восстановления;

- слушание и заполнение бланка, формы, анкеты с целью дальнейшего использования информации для принятия решения, решения проблемы. Эта работа может быть организована как в индивидуальном, так и групповом режимах;

- слушание и определение главной мысли в коротком рассказе, сообщении или разговоре с целью передачи второму лицу;

- слушание и краткая запись последовательности выполнения действий (рецепт приготовления блюда, игра и т.п.);

Практика показывает, что результатом аудирования, которое ограничивается только повторением, является способность учащихся выполнять тренировочные упражнения на подстановки и замены морфем, пользуясь правилами согласования, и неспособность принимать участие в общении. В обучении аудированию с целью понимания акцент делается на двух моделях ответной реакции: вопросно – ответно ориентированная модель и модель, ориентированная на выполнение заданий. Применение трансформационных моделей обеспечивает активную позицию учащихся в процессе аудирования, так как предлагаемая информация необходима для решения определенной коммуникативной или практической проблемы, для успешной коммуникации.

Томанова Н.М.

к.филол.н., КазНУ им.аль-Фараби, г.Алматы

ОБУЧЕНИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ ВО ВНЕЯЗЫКОВОМ ВУЗЕ

Методика обучения иностранным языкам находится в постоянном поиске своего предмета, что приводит к нестабильности ее содержания, принципов, аспектов. Методика обучения как наука включает не только собрание методов обучения, но и различные варианты предмета или содержания обучения [1, 401]. Однако вопрос состоит не в том, какая система обучения лучше, а насколько данная система отвечает требованиям, предъявляемым обществом к уровню владения языком конкретной языковой личностью, востребованность конкретных языковых знаний. Сейчас уже нет смысла изучать язык «для внутреннего пользования», да и невозможно овладеть языком «вообще». Как справедливо заметил Ф.Деннинггауз, что «...даже лингвистически одаренный и

лингвистически развитый человек владеет лишь определенной, обусловленной его жизненным опытом и обстоятельствами, частью своего родного языка» [2, 77]. Что же требует общество? Специалиста в своей области деятельности. Причем в последние годы наметилась тенденция к узкой специализации, о чем свидетельствует появление все новых факультетов и новых специальностей на традиционных факультетах.

В плане востребованности обществом языковых знаний обучающихся в последние десятилетия объективно выделяются три основных этапа развития лингводидактики неязыковых факультетов: 1) рецептивная работа со спецтекстами (80-е гг.); 2) внедрение коммуникативной методики и международных стандартов (начало 90-х гг.); 3) развитие профессиональной коммуникации (середина 90-х гг.). Эти три направления были представлены во всех системах обучения либо в качестве доминанты, либо в качестве фрагмента программы.

Идея профессиональной ориентации не нова, но в соответствии с требованиями времени предполагает совершенно новый виток в своем развитии.

Необходимость перехода к новой системе обучения языкам вообще и русскому как второму, в частности, диктуется рядом объективных взаимообусловленных причин. Во-первых, изменением языковой политики в Казахстане, и, как следствие, изменением социальной функции русского языка. Во-вторых, изменением образовательной ситуации, введением в образовательном пространстве новых технологий обучения. В-третьих, глобальными структурными изменениями в самом обществе, и в-четвертых, сменой научной парадигмы в науке о языке и смежных с ней дисциплинах.

С образованием суверенного государства **Законом о языках** была создана правовая основа функционирования языков в Республике Казахстан. За русским языком этим Законом был закреплен статус официального употребления «в государственных организациях и органах местного самоуправления наравне с казахским». Б.Х.Хасанов определил статус русского языка как языка макропосредника и отметил его доминирующую роль в сфере образования и госуправления [3, 222]. Изменение официального статуса русского языка ведет к сужению сфер его употребления, и, естественно, к изменению его социальной функции.

В 80-х гг. XX в. русский язык из 22 основных сфер общественно-политической, производственной, социальной, культурной и научной жизни применялся в Казахстане, по свидетельству Хасанова, в 17 сферах (для сравнения: казахский – в 19 сферах). Анализ языковой ситуации в Казахстане, произведенный отечественными социолингвистами с точки зрения территориально-социальных взаимоотношений и функционального взаимодействия языков с учетом использования их в рамках казахско-русского и русско-казахского двуязычия, позволил прийти к следующим выводам: а) «функционирование казахского и русского языков в разных сферах имеет разное значение для каждого из них в Казахстане и вне его пределов»; б) «сложившаяся ситуация в Казахстане такова, что русский язык используется в качестве языка бытового общения, на-

объединенных общностью маркированных свойств и признаков, наличием организационного устройства.

В лингвистике на протяжении последних ста лет огромный интерес к проблеме полевой подхода в описании языка не ослабевает. Она нашла свое развитие в трудах известных зарубежных и отечественных лингвистов. В работах Й. Трира [10], В. Порциг [9], В.Г. Адмони [2], С. Ульманна [7], А.А. Уфимцевой [8], Ю.Н. Караулова [6], и др. дается комплексная оценка системы внутреннего устройства поля, разрабатывается его характеристика, анализируются принципы формирования и пр.

В лингвистике под полем следует понимать некоторую многомерную часть или область «лингвистического пространства», в котором рассматривается определенное лингвистическое явление. Это пространство также может характеризоваться величинами, свойствами, практически уже давно так или иначе определяемыми во многих лингвистических исследованиях.

При определении поля языковой единицы с продуктивной текстовой реализацией мы опираемся на главное положение концепции Трира–Ипсена–Порцига–Вайсгербера о том, что в границах любого вида поля все слова связаны друг с другом. То есть стимуляторы, способные актуализировать развитие единицы с продуктивной текстовой реализацией, объединяются внутри подобного пространства на базе поликомпонентного значения (синонимичного, антонимичного, квазисинонимичного и т.д., а также их синтеза).

Под полем мы понимаем организованное особым образом (в виде иерархически смоделированного пространства) множество полифункциональных, разнородных взаимодействующих элементов различных языковых уровней, которые обладают каким-либо общим признаком, свойством, функциональной выраженностью, определяющим данное понятие. Опираясь на подобное утверждение, считаем, что пространство голографической единицы обладает признаками полевой организации, а также представляет собой продуктивную модель для развития новой, обусловленной условиями текста семантики.

Следовательно, под полем языковой единицы с продуктивной текстовой реализацией (или голограммы) подразумевается совокупность всех знаний и понятий, возникающих в сознании индивидуальной личности при восприятии (прочтении) и осмыслении данной единицы, а также система ассоциаций и представлений, формирующихся при осознанном и бессознательном механизме порождения и дальнейшего моделирования новой, иной по качеству или характеру, текстовой семантики.

Предложенная нами классификация данного типа поля опирается на два аспекта: характер реализующихся в нем процессов, связанных с развитием потенциальных ресурсов текстовых единиц и одновременно направленных на формирование новой семантики; тип внутренней структурной организации пространства.

59. Лесников С.В., Калашников Э.В. Квантитативная оценка генетической связи языковых сообществ на основе синонимических рядов // Третья Всесоюзная конференция по созданию Машинного фонда русского языка. Ч.2. М.: ИРЯз АН СССР, 1989. С.147-149.

60. Лесохин М.М., Лукьяненок К.Ф., Пиотровский Р.Г. Введение в математическую лингвистику. Мн.: Наука и техника, 1982.

61. Марчук Ю.Н. Компьютерная лингвистика. М.: Восток-Запад, 2007.

62. Пиотровская А.А., Пиотровский Р.Г., Разживин К.А. Энтропия русского языка. ВЯ. 1962. №6. С.115-130.

63. Пиотровский Р.Г., Бектаев К.Б., Пиотровская А.А. Математическая лингвистика. М.: Высш. шк., 1977.

64. Тузов В.А. Математическая модель языка. Л.: ЛНИВЦ АН СССР, 1980. ЛГУ, 1984.

65. Филиппович Ю.Н. Ч.1. Семантические исследования естественно-языкового описания. [http://www.philippovich.ru/Library/Books/Semantics IT/gl12/glaval2.htm](http://www.philippovich.ru/Library/Books/Semantics_IT/gl12/glaval2.htm)

66. Шемакин Ю.И. Начала компьютерной лингвистики. М.: МГОУ, 1992.

67. Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике. М.: Изд. иностр. лит., 2002. Shannon C.E. A mathematical theory of communication. Bell System Technical Journal, vol. 27, pp. 379-423 and 623-656, July and October, 1948.

К.ф.н. Швецова В.М.

Мичуринский государственный педагогический институт, Россия

К ВОПРОСУ О ХАРАКТЕРЕ ТИПОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ПОЛЯ ЯЗЫКОВОЙ ЕДИНИЦЫ С ПРОДУКТИВНОЙ ТЕКСТОВОЙ РЕАЛИЗАЦИИ

Языковая единица с продуктивной текстовой реализацией, стимуляторы, поле голографической текстовой единицы, функционально-диверсификационный тип поля голограммы, диверсификационно-связанный вид поля, диверсификационно-несвязанный вид поля.

Термин «поле» активно реализуется в пространстве современных наук. Речь идет о различных объектах, подходах и принципах к их изучению. Однако можно выявить определенную систему общих принципов в трактовке данного понятия. Термин «поле» имеет метафоричную природу и связан с идеей пространства. Его употребление в гуманитарных и естественных науках позволяет говорить о существовании определенной сферы взаимодействия элементов,

учно-технической деятельности не только русскими, но и частью казахского населения. Специалисты констатируют сохранение позиций русского языка в сфере интеллектуальной коммуникации (образование, госуправление, научно-техническая деятельность).

Введение инновационных технологий обучения меняет структуру высшего образования в плане соотношения аудиторной и самостоятельной работы. Кредитные технологии предполагают отводить до 70% бюджета времени студентов на СРС. И в этом плане проблема «информационных каналов» приобретает решающее значение. «Учебно-методической стратегией курса «Русский язык» должно стать обеспечение доступа студентов казахских отделений в русскоязычное научное пространство, что позволит им не только получить профессионально-ориентированную научную информацию, но и возможность заявить о себе как о субъекте способном к профессиональному международному общению посредством русского языка» [6, 71-72].

На рубеже XX и XXI веков мы стали свидетелями невиданного информационного взрыва, происходящего в результате стремительного развития новейших технологий. Никто сейчас не решится оспаривать тот факт, что научную революцию сменила революция информационная, явившаяся причиной создания нового «информационного общества». Информационные ресурсы общества становятся в настоящее время определяющим фактором его развития как в научно-техническом, так и в социальном плане. Можно в этом смысле констатировать верность известного выражения «кто владеет информацией, тот владеет всем».

Это новое «информационное общество» предъявляет новые требования к организации образования вообще и к преподаванию языков в частности. Здесь речь идет не о получении знаний в готовом виде, а о способах их поиска, творческой переработки, сохранения и использования. Роль преподавателя в современном высшем учебном заведении, пользуясь метафорой, можно сравнить с навигатором, определяющим направление поиска. И связано это в первую очередь с «обвальным» количеством информации даже по отдельно взятой специальности. Эти новые требования уже начинают реализовываться в кредитных технологиях, внедряемых в учебный процесс в казахстанских вузах.

Информационный обмен лежит в основе всякого знания. Знание и информация, по сути, нераздельны, однако между ними нельзя ставить знак равенства. Знание превращается в информацию только тогда, когда оно связано с **возможностью коммуникации**. Поэтому информация нередко рассматривается как знание, отчужденное от индивидуального носителя и обобществленное в системе коммуникации.

Глубоко интегрированной в другие сферы частью современного общества является научная деятельность, базовую основу которой составляет научное общение, **интеллектуальная коммуникация**, оптимизирующая человеческое

сознание, развитие которого стимулируется качественными изменениями информации, возникающими в результате познания.

Фундаментом же интеллектуальной коммуникации является научный текст, который и должен стать объектом совместной деятельности студента и преподавателя на занятиях русского языка в вузе. Как справедливо заметил А.Е.Кибрик: «Отправным пунктом лингвистических рассуждений должны быть структура мысли, мыслительные процессы, речевой акт – они предопределяют во многом, если не во всем, структуру естественного языка» [1, 38].

Следующей причиной перехода на новую систему является смена научной парадигмы. Методика преподавания языков, естественно зависела от состояния самой науки о языке от «предмета науки». Ю.Н.Караулов в работе «Русский язык и языковая личность» пишет, что «языкознание постоянно возвращается к обсуждению вопроса о предмете своей науки» [9, 11] и называет главную причину этого: расширение нашего опыта, наших знаний и представлений о языке, а отсюда – желание лингвистов заново осмыслить задачи и объект исследования.

В истории научного языкознания, по мнению Ю.Н.Караулова, можно выделить несколько этапов, характеризующихся по тому фундаментальному свойству языка, которое выдвигалось на первый план, представлялось определяющим в тот или иной период: «...можно наметить четыре парадигмы – «историческую», «психологическую», «системно-структурную», «социальную», из которых каждая в крайнем своем выражении отрицала предыдущую, но которые в своей совокупности к настоящему моменту синтезировали научно-лингвистическую парадигму [9, 14].

Сейчас в языкознании прочно утвердилась новая научная парадигма – антропоцентрическая: все явления языка рассматриваются, а принципы, понятия, концепции, теории формулируются с позиций homo loquens (человека говорящего). «Языковая личность – вот та сквозная идея, которая, как показывает опыт ее анализа и описания, пронизывает все аспекты изучения языка и одновременно разрушает границы между дисциплинами, изучающими человека вне его языка» [9, 3].

В обучении языкам как в зеркале отражалась смена парадигм в лингвистической науке в аспекте **целеполагания**: обучение речи, обучение языку, обучение речевой деятельности, обучение общению.

Сейчас основной целью – обучение общению – можно рассматривать как главную, цель обучения языкам, остальные – как промежуточные, при этом, нисколько не умаляя значения каждой из них. В настоящее время системообразующими, фундаментальными понятиями при обучении языкам стали понятия «языковая личность» и «вторичная языковая личность».

Можно с уверенностью сказать, что формулировка цели – обучение общению – ни у кого не вызывает возражений, но тем не менее и она требует некоторого уточнения в рамках вузовского обучения второму языку, **сообразно с целями высшего образования и личной мотивацией обучающегося** – подго-

46.Лесников С.В. Поиск лексики на основе гипертекстового тезауруса русского языка // Русский язык в современном мире. Биробиджан: Изд-во ДВГСГА, 2009. С.60-64.

47.Лесников С.В. Поиск лексики на основе гипертекстового тезауруса русского языка // Изменяющийся славянский мир: новое в лингвистике. Вып.2. Севастополь: Рибэст, 2009. С.441-445.

48.Лесников С.В. Проект конструирования русского тезауруса // Славянские языки и культуры: прошлое, настоящее, будущее. Иркутск: ИГЛУ, 2011. С.153-163.

49.Лесников С.В. Процедура разработки информационно-поискового тезауруса метаязыка науки // Вопросы современной лингвистики и методики обучения иностранным языкам в школе и вузе. Комсомольск-на-Амуре: Изд-во АмГПУ, 2011. С.227-234.

50.Лесников С.В. Расчет энтропии текстов русской поэзии XIX-XX веков и индексов дистрибуции, итерации, исключительности, предсказуемости, плотности // Родной язык: проблемы теории и практики преподавания. Борисоглебск: БГПУ, 2011. С.81-87.

51.Лесников С.В. Русский гипертекстовый тезаурус (гизаурус) / Проектирование инновационных процессов в социокультурной и образовательной сферах. Ч.2. Сочи: РИО СГУТиКД, 2002. С.54-55.

52.Лесников С.В. Словарь русских словарей. 10 компакт-дисков. М.: Минобр РФ, Гос. Координационный центр информационных технологий. Отраслевой фонд алгоритмов и программ, 24 апреля 2003. №2538. Информационно-библиотечный фонд РФ № гос. регистрации: 502000300341 от 29 апреля 2003 года.

53.Лесников С.В. Словарь русских словарей: более 3500 источников. М.: Азбуковник, 2002. 334 с.

54.Лесников С.В. Тезаурус как отражение системности языка // Вестник ЧелГУ. Серия: филология, искусствоведение. Вып.59. №28(243). Челябинск: ЧелГУ, 2011. С.52-61.

55.Лесников С.В. Типология программного обеспечения для компьютерного анализа текстов // Русский язык в современном мире. Биробиджан: Изд-во ГОУВПО «ДВГСГА», 2011. С.80-85.

56.Лесников С.В. Типология русских словарей лингвистической терминологии // Мир науки, культуры, образования. №6(31). Ч.2, декабрь 2011. Раздел: Филология. Горно-Алтайск: Концепт, 2011. С.6-10.

57.Лесников С.В. Фреймовое конструирование тезауруса метаязыка лингвистики // Вестник Поморского университета. Серия «Гуманитарные и социальные науки». №4. Архангельск: ПГУ, 2011. С.84-89.

58.Лесников С.В., Калашников Э.В. К задаче классификации диалектов языка на основе их семантико-статистических связей // Компьютеризация лингвистических исследований // Альманах «ГОВОР». Май 1995. С.41-56.

34.Лесников С.В. Дефиниции и формулы для численного анализа текстов // Языки профессиональной коммуникации. Челябинск: ООО «Энциклопедия», 2009. С.353-356.

35.Лесников С.В. Интерактивное моделирование гипертекстового ИПТ метаязыка науки на основе реляционной базы лексикографических материалов русского языка // Перспективное развитие науки, техники и технологий. Курск: Юго-Западный гос. университет, 2011. С.155-158.

36.Лесников С.В. Интерактивное моделирование информационно-поискового тезауруса метаязыка науки на персональном компьютере в режиме реального времени // Роль иностранного языка в модернизации современного образовательного процесса. Барнаул: Изд-во «Концепт», 2011. С.69-74.

37.Лесников С.В. Информационно-поисковая система лексико-семантических вариантов вокабул // Актуальные проблемы современного научного знания. Пятигорск: ПГЛУиздат, ПГФА, 2009. С.86-93.

38.Лесников С.В. Квантитативный анализ лексикографических материалов // Русский язык: исторические судьбы и современность. Труды и материалы. МГУ, 2010. С.521-522.

39.Лесников С.В. Компьютерная версия «Энциклопедия академического журнала «Вопросы языкознания» // Русский язык: исторические судьбы и современность. Труды и материалы // МГУ, 2007. С.621.

40.Лесников С.В. Конструирование русского лексического универсума // Русский язык в контексте межкультурной коммуникации. Самара: ПГСГА, 2011. С.392-404.

41.Лесников С.В. Лексико-семантическая основа информационно-поискового тезауруса /ИПТ/ метаязыка лингвистики // Современные информационных технологий и ИТ-технологии. М.: ИНТУИТ.РУ, 2011. С.706-713.

42.Лесников С.В. Моделирование тезауруса метаязыка лингвистики на базе гипертекстовых фреймов // Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. Филология и искусствоведение. №3(2). Киров: ВятГГУ, 2011. С.51-54.

43.Лесников С.В. Направления и разделы лингвистики в систематическом указателе гипертекстового информационно-поискового тезауруса метаязыка лингвистики // Человек в информационном пространстве. Вып.10. Ярославль: Изд-во ЯГПУ, 2011. Т.2. С.214-222.

44.Лесников С.В. О гипертекстовом генеральном своде лексики русского языка в Internet // Компьютерная лингвистика и обучение языкам / Отв. ред. А.В. Зубов. Минск: МГЛУ, 2000. С.218-219.

45.Лесников С.В. Опыт использования русского языка для реализации интерактивного режима обработки информации // Linguistics by the End of the XXth Century: Achievements and Perspectives. Vol. II. Moscow: Philologia Publishers, 1995. P.587-588.

товка специалиста в данной конкретной области и получение профессиональных знаний соответственно. Естественно, что общение в высшем учебном заведении смещается преимущественно в учебно-профессиональную сферу. Следовательно, цель обучения языкам конкретизируется: не обучение общению вообще, а обучение интеллектуальной коммуникации, основой которой, как уже говорилось, является научный текст.

Текстоцентрический принцип, как нам представляется, должен быть положен в основу организации обучения языкам. При этом текст становится и объектом совместной деятельности (обучающегося и обучающего), и единицей обучения. Текст мы рассматриваем как сложный знак и целостную единицу общения, как некоторую систему смысловых элементов, функционально (т.е. для конкретной цели общения) объединенных в единую замкнутую иерархическую коммуникативно-познавательную структуру с общей концепцией или замыслом (коммуникативным намерением) субъектов общения [8].

В.М.Звегинцев очень точно определяет различие в подходах к пониманию объекта при изучении деятельности общения. Он пишет, что мы можем иметь два разных объекта в зависимости от того, как представляем себе деятельность общения. Если рассматривать ее только как совокупность языковых средств, делающих возможным общение(включая сюда набор единиц и правил оперирования ими), мы будем иметь один объект изучения, который и составлял предмет науки о языке в течение долгого времени и во многих случаях остается им и ныне. Но если мы с обеих сторон деятельности общения подключим человека, то перед нами будет другой объект изучения, где на первом месте стоит **смысл и процессы его образования**.

Именно второй подход в русле антропоцентрической парадигмы представляется нам оптимальным для обозначенных выше целей – обучения интеллектуальной коммуникации. **Процессы образования смыслов научного текста, их классификация, способы их языковой фиксации, оперирование смыслами в различной языковой форме и с различными коммуникативными установками** – вот в общих чертах главное содержание, по нашим представлениям, курса русского языка для нефилологов.

А концепцию программы преподавания русского языка как второго кратко можно сформулировать следующим образом: вторичная языковая личность в процессе интеллектуальной коммуникации в русскоязычном **когнитивно-информационном** пространстве. Определение задач курса, средств, методов работы – предмет отдельного разговора.

Литература:

1. Деннингхауз Ф. Определение целей обучения иностранному языку с помощью специальных каталогов// Русский язык за рубежом. 1976, №3.

2. Хасанов Б.Х. Русский язык в Казахстане на платформе языкового суверенитета // Русский язык в социокультурном пространстве XXI в. Алматы, 2001. С.221-222.
3. Хасанов Б.Х. Русско-казахское двуязычие. Алма-Ата, 1987. С.122-129.
4. Екшембеева Л.В. Обучающее пространство и способы его моделирования // Актуальные проблемы функционирования и преподавания языка и литературы. Караганда, 2003, с.71-72.
5. Володина М.Н. Когнитивно-информационная природа термина. Издательство Московского университета, 2000.
6. Кибрик А.Е. Лингвистические постулаты. Ученые записки Тартуского университета. Вып. 621.
7. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М., 1989.

- ского языка как этнокультурного феномена. Язык художественной литературы. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2001. С.360-371.
21. Лесников С.В. Гипертекст русского языка // Русский язык: исторические судьбы и современность. Международный конгресс. Труды и материалы. МГУ им. М.В. Ломоносова, 2001. С.413-414.
  22. Лесников С.В. Гипертекстовое производство свода лексики русского языка на основе новых информационных технологий как актуальный процесс интерактивного управления формированием новых лексикографических знаний в виде открытой системы с адекватным представлением во всемирной компьютерной системе Internet // Языковое сознание. Содержание и функционирование. XIII международный симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации. Москва, 1-3 июня 2000. / Ред. Е.Ф. Тарасов. М.: МГЛУ, ИЯ РАН, 2000. С.140.
  23. Лесников С.В. Гипертекстовый свод лексики русского языка / Квантитативная лингвистика и семантика. Вып.3. Новосибирск: НГПУ, 2001. С.120-128.
  24. Лесников С.В. Гипертекстовый свод определений лингвистики (гиперсол) // Актуальные проблемы образования и науки: цели, задачи и перспективы развития. Коряжма: Суров С.В., 2010. С.213-216.
  25. Лесников С.В. Гипертекстовый свод русского языка / Проблемы прикладной лингвистики. Ч.2. Пенза: Приволжский Дом знаний, 2000. С.6-7.
  26. Лесников С.В. Гипертекстовый словарь базовых дефиниций, интерпретаций, объяснений, определений, понятий, пояснений, разъяснений, толкований, трактовок, формулировок, экскурсов и эксцерпций терминов метаязыка лингвистики (языковедения, языкознания) // Медиадискурс и проблемы медиаобразования. Омск: ОГУ им. Ф.М.Достоевского, 2011. С.146-151.
  27. Лесников С.В. Гипертекстовый словарь базовых экскурсов терминов метаязыка лингвистики (языковедения, языкознания) // Русский язык в контексте национальной культуры. Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2010. С.123-127.
  28. Лесников С.В. Гипертекстовый тезаурус // Проблемы гуманитаризации образования в малых городах: теория, практика и перспективы. Коряжма: Суров С.В., 2010. С.336-345.
  29. Лесников С.В. Гипертекстовый тезаурус метаязыка науки // Гипертекст как объект лингвистического исследования. Самара: ПГСГА, 2011. С.103-117.
  30. Лесников С.В. Гипертекстовый тезаурус метаязыка науки // Проблемы истории, филологии, культуры. №3(33) 2011. Москва-Магнитогорск-Новосибирск: РАН, 2011. С.30-34.
  31. Лесников С.В. Гипертекстовый тезаурус русского языка // Русское слово в контексте культуры. Орёл: ОрелГТУ, 2008. С.213-217.
  32. Лесников С.В. Дефиниции и формулы для компьютерного анализа текстов // Прагмалингвистика и практика речевого общения. Ростов н/Д: ЮФУ, 2009. Вып.3. С.242-247.
  33. Лесников С.В. Дефиниции и формулы для численного анализа текстов // Русское народное слово в языке и речи. Арзамас-Саров: СГТ, 2009. С.219-226.

8. Зубова И.И. Информационные технологии в лингвистике. Минск: МГЛУ, 2001.

9. Караулов Ю.Н., Андрущенко В.М. Автоматизация лингвистических работ и создание МФ РЯ // Изв.АН СССР. 1988. Т.47. №1. С.3-11.

10. Карпов В.А. Язык как система. Минск: Выш. шк., 1992.

11. Кузнецова И.В., Лесников С.В. Компетентностно-ориентированные задания как средство формирования профессиональной компетентности будущего учителя математики и информатики // Казанская наука. №8. 2011. Казань: Изд-во Казанский Издательский Дом, 2011. С.268-271.

12. Кузнецова И.В., Лесников С.В. Разработка и описание гипертекстового информационно-поискового тезауруса по алгебре // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: информатизация образования. Москва: РУДН, 2011. №3. С.70-76.

13. Лапшин В.А. Лекции по математической лингвистики. М.: Научный мир, 2010.

14. Лесников Г.С., Лесникова Д.С., Лесников С.В. Математический формализм статистического анализа текстов // Научные труды III Международной школы-симпозиума АМУР-2009 (Севастополь, 14-20 сентября 2009). Симферополь: ТНУ им. В.И. Вернадского, 2009. С.147-157.

15. Лесников Г.С., Лесникова Д.С., Лесников С.В. Фундаментальные дефиниции и математические формулы процедуры анализа текстов // Родной язык: проблемы теории и практики преподавания. Борисоглебск: БГПИ, 2009. С.23-30.

16. Лесников Г.С., Лесникова Д.С., Лесников С.В. Фундаментальные дефиниции и математические формулы рекурсивной процедуры квантитативного анализа текстов // Национально-культурный компонент в тексте и языке. Часть 2. Минск: МГЛУ, 2009 С.233-235.

17. Лесников Г.С., Лесникова Д.С., Лесников С.В. Фундаментальные дефиниции и математические формулы количественного анализа текстов // Славянская филология: исследовательский и методический аспекты. Томск: Изд-во ТомскГПУ, 2009. Вып.2. С.216-231.

18. Лесников С.В. Базовые блоки автоматизированной лексикографической системы // Вестник Челябинского государственного университета. Серия: филология, искусствоведение. Вып. 60. №33(248). Челябинск: ЧелГУ, 2011. С.200-202.

19. Лесников С.В. Галерея словарей русского языка и текстов художественной литературы на основе новых информационных технологий в виде открытого гипертекстового свода с адекватным представлением на сайтах и серверах во всемирной компьютерной системе Internet и на современных машинных носителях / Когнитивные сценарии языковой коммуникации. Симферополь: Изд-во Таврического экологического института, 2001. С.30-31.

20. Лесников С.В. Гипертекст русского языка / Русский язык на рубеже тысячелетий. Всероссийская конференция. 26-27 октября 2000г. Материалы докладов и сообщений в трех томах. Том II. Динамика синхронии. Описание рус-

RÉTORIKA A STYLISTIKA

Көпбаева Жұлдыз

Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Шымкент)

ҰАСАУИ ХИКМЕТТЕРІНДЕГІ ЕТІС ЖҰРНАҚТАРЫНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Етістіктің бірінші лексика-грамматикалық категориясы салтылық және сабақтылық категориясы. Тіліміздегі барлық етістіктер салт және сабақты етістік аясында қарастырылады. Етістіктер түбір және негіз тұлғада тұрып салт және сабақты екенін ажыратуға болатындығын жоғарыда атап өттік. Етістіктердің түбір күйінде немесе негіз күйінде салт және сабақты екенін ажырату табыс септігіндегі тура толықтауышты меңгеру қабілеттілігіне сәйкес бөлінеді. Мысалы, Ұасауи хикметтерінде кездесетін *айыр, қыл, көр, көм* – секілді етістіктер сабақты етістіктер де, *кел, йығыл, құтұл, қайна, жанталаш* етістіктері – салт етістіктер. Себебі бұл етістіктердің алғашқысы *кімді, нені* деген сұраққа жауап беруді қажет етіп, табыс септігіндегі тура толықтауышты меңгеріп тұр. Ал екіншілері табыс септігіндегі сөзді қажетсініп тұрған жоқ.

Хикметтің өлең түріне келтірілген нұсқасында *Халқ ічіндә (аишқ) мән деб (тілге алма)* деген аударма берілген тік жақша ішінде *тілге алма* тіркесі мәтіннің өлең түріне келтірілмеген, қара сөз түріндегі нұсқасында өзгеше берілген (*Құл Хожжа Ахмәд жандын кечмәй да’уы қылма халқ ічіндә мән деб бұл сөздімә (74б, 12-13)*) деп берілген. Бір мәтін бола тұрса да екі түрлі айырмашылықтың бар екені байқалады. Өлең түрін келтірілген нұсқасында *тілге алма* деп ал, алғашқы өлең түріне келтірілмеген нұсқасында *бұл сөздімә* деп берілген. Енді осы хикметтің беретін мағынасына талдау жасап көрейік: Р.Сыздықованың «Ұасауи хикметтерінің тілі» атты еңбегінің 340 бетіндегі өлең қалпына келтірілген нұсқасының мағынасы *Құл Қожжа Ахмет жанды кешіп шер (қайғы) қылма, Халыққа гашиқпын деп (Аллаға) тілге алма (айтна)* деп аударуға болады.

Ал екінші өлең нұсқасына келтірілмеген түпнұсқадағы хикметті аударсақ, *Құл Қожжа Ахмет, халық ішінде бұл сөзіме менмін деп жаныңды кеште (қинама)* деген мағыналы аударма шығады. Әрине, бұл аударма тура, тікелей аударма болып шықты, біздің ойымызша 340 беттегі хикметтің аудармасы Қожжа Ахмет Ұасауидің ойын дәл беретін сияқты.

Осы жерде *тілге алма* деген тіркес пайда болған қазіргі тілімізде *тіліңе алма* деп тікелей аударма жасауға болады. Ал мұның біздің тіліміздегі баламасы – *аузыңа алма, тісіңнен шығарушы болма. Алма* етістігі негізінен сабақты етістік болу керек еді: мысалы, *нанды ал, кітапты ал* деген секілді

тіркестерде табыс септігіндегі сөздермен тіркесіп тұрса, мұнда барыс септігіндегі сөзбен тіркесіп, салт етістік болып, сондай-ақ күрделі етістік те құрап тұрған секілді.

Сонымен қатар алу етістігінің хикметтер тіліндегі сабақты болып келетін түріне хикметтен көптеген мысалдар келтіруге болады:

Дин беріб ол дүниасыны алмақ керәк (72 а, 9). Ахирәт асбабыны алмақ үчүн (72 а, 13).

Бұған қоса барлық уақытта екіұдай пікірде талданып жүрген туу етістігінің де бір тұлғада тұрып салт және сабақты етістік болуға мүмкіндігі бар: *Өшәл күні тұққан фәрзәнд шайтан тугар (50 б, 8-9).*

Бұл жерде туу етістігінен келген екі етістік кездесіп отыр. Біреуінде салт, екіншісінде сабақты етістік мәнінде тұр.

Сонымен қатар сабақты етістіктің салт сипатына көшуі Йасауи хикметтерінде де кездеседі. Кезінде сабақты етістік болған, қолданыла келе екеуі тіркесіп, салт етістік жасаған осы етістік Йасауи хикметтерінде кездеседі. Мысалы, *Йүз мың жафа тіксә бойүн сұнмақ. Бойын сұнмай надан бірлә йүрсә болмас (63 б, 4-5).*

Йасауи хикметтерінде етістің барлық түрлері кездеседі.

Йасауи хикметтеріндегі ырықсыз етістің берілу жолдары мен мағыналық ерекшеліктері

Ырықсыз етіс қимылдың еріксіз, кейде күш жұмсау арқылы (біреудің ықпалы арқылы), кейде күш жұмсалмай өздігінен орындалатындығын, қимыл-әрекетті орындаушы оның бастаушы ретінде таныла алмайтындығын білдіретін етістікке жалғанатын аффикс.

-ыл: *Нечә йылгы меңрубаным айрылар дустлар, Бу уужудум шағрыны хали қыладур дустлар (51 б, 5-6). Жумлә бузрук йыгылыб келіб ин'ам берді (75 а, 5). Мухиб құллар махбубына айрылұрлар, 'ашиқ халқы дунийасыдын тайрылұрлар (84 б, 8). 'ашиқ дидарыгә қошылмагін агбарыгә, уасил болгын жәббаргә, фәни дүниә өтті-йа (86 б, 8-9).*

-іл: *Хазир йүрүгил файз-у футухлар ала көргіл, Би файз-у футух бәндәни көмүлгәни биһрақ(28б, 7-8).* Езулік етіс тұғасына карағанда еріндік етіс **-ұл, -үл** тұлғалары жиі қолданылатыны байқалады. Жалпы зерттеу барысында байқағанымыз, етістік түбірінің алғашқы буыны езулік бола тұра аффикстер жалғауда еріндік буындарды көбірек қолданылатыны орта ғасыр ескерткіштерінің ішіндегі Йасауи хикметтерінің тіліне тән. Мысалы, *айғұм келәр, телмұртұру, т.б.*

-ұл/-үл: *Хизир-у Илийас атам бар, Арслан баба дек бабам бар, Раби'а дек мамам бар, қошүлүр аулийага гунаһидүр (73а, 6-7). Зикрі жам' болұб түзүлмишда, Зикр-у сама' нәубат бірлә құрулмишда Бұ тән 'ақбасыдын айрулмишда (84а, 8). Тақлид ишим тахқиқ сәры айланмады, Ғариб башым нәфс елкідін құтұлмады. Тілім агзым гайбат сөздін құтұлмады (46а, 3-4).*

лингвистических терминов					
1997 Потапов В.В. Краткий лингвистический справочник. Языки и письменность	55649	11806	6986	4820	4.713620193122141
2002 Стариченок В.Д. Русский язык Школьный словарь-справочник	84995	19847	11841	8006	4.2825112107623315
2003 Варпахович Л.В. Краткий терминологический словарь. Лингвистика в таблицах и схемах	13598	4619	2845	1774	2.9439272569820307
2003 Апресян Ю.Д. Лингвистическая терминология словаря (из Нововго объяснительного словаря синонимов РЯ)	25267	6831	4039	2792	3.6988727858293076
2004 Абрегов А Н и др Словарь русской лингвистической терминологии	96158	19451	11057	8394	4.943601871369081
2005 Брусенская Л.А., Гаврилова Г.Ф., Малычева Н.В. Учебный СЛТ	49613	13019	7993	5026	3.810814962746755
2007 Лемов А.Б. Школьный лингвистический словарь	63099	13765	8031	5734	4.584017435524882
2008 Стариченок В.Д. Большой лингвистический словарь	210067	37576	20526	17050	5.590456674473068
2008 Тихонов А.Н. ред. Энци. сл.-спр. лингвистических терминов и понятий РЯ. Т.1	335461	45534	24861	20673	7.36726402248869
2008 Тихонов А.Н. ред. Энци. сл.-спр. лингвистических терминов и понятий РЯ. Т.2	314512	43614	24266	19348	7.211262438666483
2010 Лесников С.В. Словарь базовых дефиниций определенных терминов языкознания	227906	39696	22103	17593	5.7412837565497785
2010 Матвеева Т.В. Полный СЛТ	154396	27705	15473	12232	5.572856885038802
2010 Жеребило Т.В. СЛТ	265097	36831	19253	17578	7.197659580244903

В представленной таблице наглядно видно, что разброс полученных количественных характеристик относительно не велик, что, очевидно, требует дополнительных исследований и не только на данной выборке.

Литература

1. Андриющенко В.М. Вычислительная лексикография. Ее возможности и перспективы // ВЯ.1986.№3. С.42-53. Лингвистический энциклопедический словарь. С.397
2. Арапов М.В. Квантитативная лингвистика. М.: Наука, 1988.
3. Бектаев К.Б. Статистико-информационная типология тюркского текста. Алма-Ата: Наука КазССР, 1978. 184с.
4. Бектаев К.Б., Пиотровский Р.Г. Математические методы в языкознании. Ч.2. Математическая статистика и моделирование текста. Алма-Ата, 1974.
5. Головин Б.Н. Язык и статистика. М.: Просвещение, 1970.
6. Зиндер Л.Р. О лингвистической вероятности // ВЯ. 1958. № 2. С.121-125.
7. Зубов А.В., Зубова И.И. Основы искусственного интеллекта для лингвистов. М.: Университетская книга; Логос, 2007.

L_{empty} = количество служебных слов в предложении (среднее число союзов, предлогов и частиц в предложении для каждой выборки).

$H_i = -f_i \log f_i$ – удельная энтропия ЛЕ.

$H_k^* = \sum_{i=1}^k f_i \log_2 f_i$ – накопленная энтропия текста, равная сумме H_i .

$I_C = (f_{r1}^2 + L^2)^{1/2}$ – индекс дистрибуции (чем I_C больше, тем богаче словарь текста).

I_i = индекс итерации (повторения ЛЕ в замкнутом тексте) $I_i = N/L$.

I_e = индекс исключительности (специфичности) лексики $I_e = 20 * Lf_i / N$.

$I_q = Lf_k / N$ – индекс плотности текста (чем богаче тематика, тем выше I_q , чем однообразнее тема, тем I_q ниже).

I_p = индекс предсказуемости (предполагается, что чем I_p меньше, тем привлекательнее текст) $I_p = 100 - (Lf_i * 100) / N$.

n = число абзацев в тексте.

m = число абзацев текста, в которых встретилась ЛЕ.

$K_i = F_i * m / (N * n)$ коэффициент важности ЛЕ.

I_{ext} = объем экстенсивности словаря текста. Пропорционален широте лексики, разнообразию выражения.

I_f = индекс стереотипности текста. Длина интервала средней части повторяющихся ЛЕ. Если I_f больше, то главное не форма, а содержание (для беглого нестилизованного чтения, спонтанная речь). I_f меньше у художественных текстов, беллетристики.

Таблица.

Словари лингвистических терминов /СЛТ/.

Словарь	Слов (ЛЕ) N	ЛЕ хотя бы один раз L	ЛЕ только один раз Lf1	ЛЕ чаще чем раз Lfk	Индекс итерации Ii
1946 Жирков Л.И. Лингвистический словарь	42333	9509	5439	4070	4.45188768535072
1964 Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы	58706	9412	5134	4278	6.23735666085848
1966 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов	181641	24742	12587	12155	7.341403281868887
1976 Нечаев Г.А. Краткий лингвистический словарь	52144	10571	6053	4518	4.932740516507426
1985 Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов	119266	23488	13816	9672	5.077741825613079
1991 Касаткин Л.Л., Клобуков Е.В., Лекант П.А. Краткий справочник по современному РЯ	105331	21542	12747	8795	4.8895645715346765
1995 Васильева Н.В., Виноградов В.А., Шахнарович А.М. Краткий СЛТ	48881	12549	7610	4939	3.8952107737668342
1995 Эмирова А.М. Словарь-справочник	20137	6024	3726	2298	3.3427954847277555

Етіс жұрнақтары жалғану барысында ерін үндестігі сақталмаған жағдайлар да кездеседі: *Бұ тән 'ақбасыдын айрұлымышда (84а, 9). Мухиб құллар махбубына айрылұрлар, 'ашиқ халқы дунийасыдын тайрылұрлар (84б, 10).*

Зерттеу барысында ырықсыз етістің **-ыл, -іл, -ұл, -ұл** тұлғаларынан өзге түрлері кездеспеді.

Йасауи хикметтеріндегі ортақ етістің жасалу жолдары мен мағыналық ерекшеліктері

Кем дегенде екі субъектінің және көп субъектінің іс-әрекетті бірлесе атқаратындығын білдіретін етіс түрі ортақ етіс деп аталады. Бұл етіс көрсеткішінің шығу төркіні, этимологиясы туралы Б.Серебрянников қимылдың жан-жақты қырлы екендігін білдіреді деп есептейді. Бұндай пікір Н.К. Дмитриевтің, А.А.Юлдашевтің, А.Н.Кононовтың еңбектерінде кездеседі.

Ортақ етіс қатысушы субъектілер немесе объектілердің іс-қимылдарының ортақтығы мына хикметтерден айқын көрінеді: Адам және шайтан: *Ләшкәр түзб шайтан бірлэ мән ұруштұм (92б, 8). Нәфс шайтан хайлы бірлэ көб ұруштұм (44б, 8).* Жарандар: *Халқы 'аләм һәммасы Мансур деб фәриад қылды, Мансурны йаранлары қалды анда йығлашыб (69а, 10-11).* Молдалар: *Бикәнә деб муллалар Мансурны өлдүрдиләр, Кәфир деб күйдүрдиләр үч йүз мулла талашыб (69а, 2-3). Тәубә қылғыл йа Ахмәд хақдын болды 'инайат Йүз мың аулия өтті сирры (сиргә ұлашыб) (69 а, 12-13).*

Йасауи хикметтерінде кездескен *ұлашу, йүзләшу, мұңдашу* етістіктеріндегі **-с** жұрнағы түбірге кірігіп, жеке сөз тудыра алу мүмкіндігіне ие болып отыр. Себебі бұл сөздерді *ұла, жүзде, мұңда* деп морфемаға бөлуге болмайды. Өйткен жағдайда олардың мағынасы жарымжан болып қалады. Ортақ етістің жұрнағы осылайша түбірге ажырамастай кіріккен. Мұндай қосымшалар, әсіресе етістерде көп кездеседі: *тебрәт, йарат, айлан* т.б. *-лан, -лен* қосымшалары жалғанған етістіктер де салт әрі сабақты болып келуі мүмкін. Мысалы, *Пир ешігін йастанғанлар мурад тапар, Тапса болмас пир хизмәтін қылмагүнчә (22 а, 8). Тақлид ішім тахқиқ сәры айланмады, Ғариб башым нәфс елкідін құтұлмады (46 а, 3-4). Анам ердің қолдашым, Мұңланғанда мұңдашым, Қопмаймусән деді-йа (106 б, 14).*

Соңғы жылдары ғылымда салт етістікті сабақты, сабақты етістіктерді салтқа айналдыратын қосымшалардың (әдетте, мұндай қосымшалар етіс жұрнақтары) сөзжасамдық белгілерін атап көрсетіп, оларды сөзжасамдық тұлға деп таныған және көрсеткен болатын. Қазіргі қазақ тіл біліміндегі ғылыми еңбектерді қарап отырсақ, етістер туралы пікірдің екіге жарылғандығын көреміз. Етістікті терең зерттеген ғалым Ы.Маманов [1] пен морфолог ғалым С.Исаев [2] етіс салттылық және сабақтылық категориясына көшіретін лексика-грамматикалық категория деп таныған. Ғалым А.Б.Салқынбай А.Ысқақов, А.Қалыбаева, Н.Оралбаева сынды ғалымдардың сөз тудырудың морфологиялық әдісі деп танығандығын жазады [3, 357 б.]. Сонымен бұндай пікірдің барлық уақытта ақтала бермейтіні белгілі. Дегенмен, Йасауи

хикметтерінде етіс категорияларының түбірге сіңісіп, етістік тудырған жағдайлары кездеседі.

Йасауи хикметтеріндегі өзгелік етістің жасалу жолдары мен мағыналық ерекшеліктері

Ең көп аффикс түрлері өзгелік етісте көп кездеседі. Орта ғасыр ескерткіштеріне жататын Йасауи хикметтерінде **-үр, -ғыз, -гіз, -кер, -дүр, -дүр, -т** тұлғалары кездеседі. Ал бұл етіс жұрнақтарының көне түркі тілі сөздігінде *тиргүз, тиргүр, тиргүд* тұлғаларында кездеседі [4].

-үр етіс жұрнағы жалғанған етістіктер:

Иса ташлар кетүрді, Мәрийам тергәб тойарды (104 б, б). Халқлық ішін хақ лық үчүн етүрділәр, Өзләрні халқлар ада етүрділәр (84 б, 5-6). Чыыл тән шараб ічүрді анчы аңа меһрін салыб (68 б, 1).

-ғыз, -гіз етіс жұрнағы жалғанған етістіктер:

Илләһи көрмәгіз йүзіні һәр кез, Аның дек лә'натыдын әйлә пәрһиз (7 б, 7-8). Рахман тәһрім әйләбан кіргіз йолгә (44 а, 1). Түргүзүр ерді расул түн көп йапұб (69 б, 9). Өлүб ердім қайта баишдым тіргүзділәр (100 б, 13). Зар еңрәгіз анда бармасдын бұрұн (98 б, 3 б.).

Қазіргі қазақ тілінде *көрсет* тілдік бірлігінің морфологиялық құрамы Йасауи хикметтерінде *көрмәгіз* түрінде берілген. Өзгелік етістің де **-ғыз, -гіз** тұлғасы кездеседі. Бірақ олардың қайсысы ырықсыз етіс, қайсысы өзгелік етіс екенін синонимдес қосымшаларды бірінің орнына бірін жалғау арқылы анықтауға болады. Мысалы, *көрмәгіз – көрсетпе*. Мұнда тіліміздегі болымсыз етістіктің түбірге кіріге алу мүмкіндігі көрініп тұр. *Көрмәгіз* етістігін *көрмә-дүр* деп ауыстыруға келмейді. Сол секілді *кіргіз – кір-дүр, тіргүз – тір-дүр* деуге келмейді. Есесіне *тіргүзділәр-ді – тіріл(т)діләр* деп ауыстыруға болады. Көзбен шолып қарағанға етіс жұрнақтары оңай болғанмен, ескерткіштер тілінен оларды табу қиын әрі мағыналарын дөп басып айту одан да қиын. Әсіресе, орта ғасыр ескерткіштерінің тілін әбден араб тілінің ыңғайына иіккен тілдер қатарынан көруге болады.

Синонимдес етіс жұрнақтары

-кер етіс жұрнағы жалғанған етістіктер: -ғыз, -гіз-бен сәйкес келіп тұр.

Фәриштәләр алла дебан йеткүрділәр, Ол сидрату-л-мунтаһыға йеткүрділәр (7 а, 3).

Осы хикметтегі етіс жұрнақтарын *Фәриштәләр алла дебан йеткізділәр, Ол сидрату-л-мунтаһыға йеткізділәр (71а, 3)* деп ауыстыруға болады. Бірақ хикметтер тілінен **-кер, -кіз** жұрнақтарының бірінің орнына бірі жұмсалғанын кездестіре алмадық.

-дүр, -дүр етіс жұрнақтары жалғанған етістіктер: *Харлық тартыб шум нәфсіңні өлдүрмәсән, Алла дебан ічгә нурны толдүрмәсән, Уәлләһи билләһи сәндә 'ишқны нишаны йоқ (40а, 14; 40б, 1). Е йар йүрәк күйдүрәсән қайда ерүрсән (34а, 7). Отұз йаишда дотун қылыб күйдүрділәр, Жүмләбузрук йығылыб*

Ключевые слова: гизаурус, лингвистика, метаязык, поиск, тезаурус, язык.

Для формализованного (автоматического [Андрющенко В.М.], автоматизированного, алгебраического [Гладкий А.В.], аналитического [Сова Л.З.], валентностного [Кацнельсон С.Д.], вычислительного [Андрющенко В.М. ЛЭС; Василевский А.Л., Марчук Ю.Н.], дистрибутивного [Шайкевич А.Я.], инженерного [Пиотровский Р.Г.; ЛЭС], квантитативного [Арапов М.В.; Гринберг Дж.; Сильницкий Г.Г.], кибернетического [Налимов В.В.], комплексного (программа ВААЛ), компьютерного [Анисимов А.В.; Зубов А.В.; Белоногов Г.Г., Калинин Ю.П., Хорошилов А.А.; Шемакин Ю.И.; Марчук Ю.Н.; Нелюбин Л.Л.], количественного, контентного, математического [Пиотровский Р.Г., Бектаев К.Б., Пиотровская А.А.; Гладкий А.В.; Беляевская М.И.; Пальм Р.], машинного [Андрющенко В.М., Ершов А.П., Караулов Ю.Н.], механистического [Засорина Л.Н.], статистического [Алексеев П.М.], численного, факторного, цифрового...) анализа текстовой информации надо определиться с базовыми понятиями: что именно и по каким формулам будем считать. Основные понятия лингвистической статистики и методические указания по применению математических методов можно найти у К.Б.Бектаева и Р.Г.Пиотровского [Бектаев 1974].

Количественный анализ текста предполагает расчёт ряда некоторых количественных, квантитативных, математических, статистических, численных характеристик корпуса лексикографических источников, напр.,:

N = объём текста = число лексических единиц /ЛЕ/ (ЛЕ = словоупотребление, словоформа, текстоформа, лексема) в тексте.

N_{letter} = число букв в тексте.

N_{syllable} = число слогов в тексте.

N_{clause} = число предложений в тексте.

L = число ЛЕ в тексте, которые встретились в тексте хотя бы один раз.

Lf_1 = ЛЕ, которые встретились в тексте только один раз.

Lf_k = число ЛЕ, которые встретились в тексте с частотой больше одного раза.

Lr_1 = максимальная частотность ЛЕ.

F_i = абсолютная частота ЛЕ.

F_i^* = накопленная абсолютная частота ЛЕ = сумме частоты данной ЛЕ и всем предшествующих абсолютных частот ЛЕ.

f_i = F_i / N – относительная частота ЛЕ.

f_i^* = F_i^* / N – накопленная относительная частота ЛЕ.

L_{word} = средняя длина слова в буквах (среднее число букв в слове, подсчитанное для каждой выборки).

L_{clause} = средняя длина предложений в словах (среднее число слов в предложении, подсчитанное для каждой выборки); L_{clause}^i = длина i предложения.

L_{syllable} = средняя длина слов в слогах (среднее число слогов в слове, подсчитанное для каждой выборки).

$L_{\text{syllable}3}$ = среднее число «длинных» слов (более трех слогов). $L_{\text{syllable}3}^i$ = число «длинных» слов в i предложении.

Әдебиеттер:

1. Оразов М. Шағатай тілі. Қазақ ССР ҒН хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы, 1991. № 4, – 42б.
2. Хидаятов Г.А. Моя родная история. – Ташкент, Укитувши, 1990. – с.151.
3. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тевисира. Изд-во Восточной литературы. -М., 1963. – с.13.
4. Щербак А. М. Грамматика староузбекского языка. Изд-во АН СССР. - М.- Л., 1962. – с. 72.
5. Рахманов Т.И. Хозирги өзбек тілідеги арабча үзлешма сузлар семантик түзилишидеги өзгерішләр. Дисс. кан. фил. наук. – Наманган, 1994. 16 б.
6. Турсунов У., Уринбоев Б. Узбек адабий тили тарихи. – Т., 1982. 43 б.
7. Мухтаров А., Санакулов У. Узбек адабий тили тарихи. – Т., 1995. 49 б.
8. Стеблева И В. Поэтическое творчество Бабура. Советская тюркология. – Баку, 1983. – с. 31.
9. Бафоев Б. Лексика произведений Алишера Навои. Дисс. док. фил. наук. – Т., 1982 – 124 б.
10. Назарова Х. Бобир ва узбек адабий тили. – Т., 1971. -26 б.

К.ф.н., доц. Лесников Сергей Владимирович

Сыктывкарский государственный университет, Сыктывкар, Россия

РАСЧЁТ ИНДЕКСА ИТЕРАЦИИ РУССКИХ СЛОВАРЕЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ

Данная статья публикуется при финансовой поддержке Российского фонда фундаментальных исследований по исследовательскому проекту (грант) N 11-07-00733 (2011-2013) «Гипертекстовый [Лесников С.В. Омск, 2011. С.146-151] информационно-поисковый [Лесников С.В. Комсомольск–на–Амуре, 2011. С.227-234] тезаурус [Лесников С.В. Иркутск, 2011. С.153-163] /ИИП/ «Мета-язык [Лесников С.В. Курск, 2011. С.11-16] науки [Лесников С.В. Москва-Магнитогорск-Новосибирск, 2011. С.30-34]» (структура; математическое, лингвистическое [Лесников С.В. Челябинск, 2011. С.200-202] и программное обеспечения [Лесников С.В. Биробиджан, 2011. С.80-85]; разделы лингвистика [Лесников С.В. Ярославль, 2011. С.214-222], математика [Кузнецова И.В., Лесников С.В. М., 2011. С.70-76], экономика [Лесников С.В., Найденев Н.Д., Ново-кшенова Е.Н. Красноярск, 2011. С.138-150]) (научный руководитель С.В. Лесников)» [ЛСВ.РФ, ГИЗАУРУС.РФ, МФРЯ.РФ, agora.guru.ru/conf_iitnio-2011, lsw.ru, umk.lsw.ru, www.mmik.ru, moodle.syktu.ru, subscribe.ru/catalog/linguistics.kto, subscribe.ru/catalog/linguistics.rusling, www.famous-scientists.ru/2965, subscribe.ru/science.humanity.hypervault].

дунья қойдурдылар, Ұрұб сөкіб йалғыз хақны сеудурділар (76б, 7-9). Мәриям жанын оздурды (105б, 9).

Ескерткіштер тілінде өзгелік етістің **-дур, -дур** тұлғалары дыбыс үндестігіне бағынбай жиі қолданылған. Ал **-тур, -тур, -тір** тұлғалары біреп жерде қолданылған: Өлтіргіл-ү күйдіргіл-ү мың жсаур-у жафа қыл, Ол рузи жаза мәни бинә'и Мұхаммәд (30 а, 6-8), Көкдін мәңә сансыз бурақ келтурділар (100 а, 13).

-т етіс жұрнақтары жалғанған етістіктер:

«Қазіргі қолданылып жүрген әдебиетте өзгелік етіс берілетін анықтама мына түрде: «Істің тіке субъекті арқылы істелмей, екінші субъекті арқылы істелетіндігін, я істелмейтіндігін білдіретін етістіктің түрі өзгелік етіс деп аталады». «Істің басқа біреу арқылы істелетінін көрсететін етістіктің түрі өзгелік етіс деп аталады».

Расында, Йасауи хикметтеріндегі өзгелік етіс жұрнақтары жалғанған етістіктерді жинақтап, зерттегенімізде дәл осы анықтаманың мәнін ашатындай, дәлел болатындай құбылыс емес екендігін байқаймыз.

Үч йүз алтмыш тамурларуң тебрәтмәсәң, Төрт йүз қырық төрт сүйәгіңні ұшатмасаң (40б, 7-8.). Һәр йан йүгүрүб нәфсіні оргәтмәсә биһрақ (29б, 3). Қызыл йүзні за'фаран дек сарғайтмайын (86а, 7). Дунья үчүн хаққа көңүл төнрүтмәдін, Дунья харам андын көңүл сауытмадың 59 б, 12-13).

Ал **-т** өзгелік етіс жұрнағы жалғанып, таза өзгелік мағынаны беретін хикметтер төмендегідей:

Залимларны құрбы не дур мән йаратған, Йаратғанны нә сөзін тұтмас мән түзәтгән (59б, 4-5). Йолда өлүб көңліні саутмаса биһрақ (29 б, 11). Әуәл бізні хақ йаратты адам қылыб, Бір кәм қырық йыл ғам йаратты сирғам қылыб (113 а, 11).

Қазіргі тілімізде етіс жұрнақтары бірінің үстіне бірі жалғана береді. Мысалы, ұйымдастыртты, жасатқыздырды, өткіздірді т.б. Ал орта ғасыр ескерткіштері тілінде етіс жұрнақтарының бірінің үстіне бірі жалғану деректері сирек кездесті. Тіпті бірді-екілі хикметтерде болмаса, аса көп кездесе қойған жоқ.

Қатар келген етіс жұрнақтары жалғанған етістіктер: Йолын таныб ерәнләргә қошұлұшты (85 б, 11). (ыл -ырықсыз етіс, ыс- ортақ етіс).

Йасауи хикметтеріндегі өздік етістің жасалу жолдары мен мағыналық ерекшеліктері

Түркі тілдерінде өздік етістің жұрнағы біреу ғана және түрлі фонетикалық варианттары болған.

Хайран бақамән көзүмгә йалғұз көрүнүрсән (34 а, 13). Фәрдәгі жамалымны көрәрдә сүйүнүрсән (34а, 14). Таң атқұнча фәриад ұрұб зар еңрәнмәй (62а, 14). Оттұз йеті йашиға кірдім ойғанмадым (93а, 9), Инсаф етіб алла сәры толғанмадым (93а, 10). Сахарларда зари қылыб еңірәнмәдін (93а, 11).

Йасауи хикметтерінде етіс түрлерінің барлық түрлері де кездеседі. Сонымен қатар **-т** жұрнағы өзгелік етіс жұрнағы болса да мәтін ыңғайында өздік етіс мағынасын беретіндігі Йасауи хикметтерінен байқалды. Сондықтан

ғалымдар айтқандай мұндай тілдік ерекшеліктерді өзге құбылыс аясында қараған дұрыс.

Сонымен қатар *-лан, -лән* құранды жұрнағын өздік етіс қосымшаларының бірі ретінде қарайтын зерттеушілер де бар [50, 22 б.]. Бірақ біздің ойымызша, өзге ғылыми еңбектерде көрсетілгендей күрделі құранды жұрнақ деп атаған дұрыс болар.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы. – Арыс, – 2007. 488 б.
2. Исаев С. Қазақ тілі. -Алматы: Өнер, 2005. 189 б.
3. Салқынбай А. Қазіргі қазақ тілі: Оқулық. – Алматы. – Эверо, 2008. 464 б.
4. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. 676 б.

Серикбай Оспанов,

кандидат филологических наук,

*профессор Костанайского государственного педагогического института
г.Костанай*

И.АЛТЫНСАРИН И ГАЗЕТА «ОРЕНБУРГСКИЙ ЛИСТОК»

Н.Иванов в юбилейной статье, посвященной «Тургайской газете», указывает, что в Оренбургском крае государственная типография открылась в г.Уфе в 1903 году, до этого официально в 1830 году вышли «Оренбургские губернские ведомости», вышедшие в свет в 1832 году «Оренбургские периодические издания» после первого номера закрылись и лишь через сорок лет благодаря усилиям И.И. Евфимовского – Мировицкого снова увидели свет.(1).

Эта газета, издававшаяся в Оренбурге в 70-80 годы, стала впервые публиковать хронику, очерки и статьи о жизни казахского населения. Редактор газеты Евфимовский – Мировицкий в своё время закончил литературный факультет Петербургского университета, защитил кандидатскую степень по юриспруденции. В некрологе, посвященном ему, отмечается, что именно при нем печатались статьи и очерки, освещающие насущные проблемы казахов, часто печатались материалы о Торгайском крае в «Тургайской газете».(2)

«Тургайская газета» выходила мизерным тиражом, ибо было очень мало грамотных и ученых выходцев из казахской среды, понимающих суть газетных публикаций. Именно в это время 24июня 1887года грамотные люди, знающие историю и жизнь казахов, писали в газету материалы о жизни и кочевом быте народа. Одним из первых в этой среде был Ибрай Алтынсарин.

Далее И.И.Евфимовским – Мировицким 2 декабря 1879 года в этой газете опубликовано: «...нужен человек, знающий свой народ, любящий его всей душой

Тағы бір айта кететін мәселе, сол кезеңде араб тілімен бірге парсы тілінің сондай-ақ түркі тілдерінің жаңа бір қарқында жарыса қолданылғандығын көруге болады. Бұл сол заман өкілдерінің тілді меңгеруінің нәтижесінде саралауға болатын сияқты. Айталық, Науаи Гератта туып өскеніне қарамастан өз шығармаларын түркі тілінде жазды деген мәліметтер жеткілікті. Оны сөз еткен Бабырдың да екі тілді меңгергенін жиі кездестіреміз. Ойымызды жандандыру үшін И.В.Стеблева пікіріне жүгінеміз «как многие образованные люди всего времени, Бабур был двуязычным автором: писал и на тюркском, и на персидском языках», – дейді [8,31]. Міне мұндай пікірді Науаиға да айтып келеміз. Ол парсы тілінде де, түркі тілінде де қалам тартқан.

Олай болса, Науаи да, Бабыр да сөз еткен тілдерді жақсы меңгерген. Сол қос тілді ортада өмір сүрген деп айтуға толық негіз бар. Мұны олардың тілін зерттеген ғалымдардың пікіріне сүйеніп келтіруге де болады.

Науаи тілінде де, Бабыр шығармалары тілінде де араб, парсы тілдерінің қолданылғандығы заңды құбылыс. Науаи шығармаларының лексикасына зерттеу жүргізген Б.Бафоев араб, парсы тілдерінің сөздік құрамын проценттік мөлшерде былай көрсетеді: «Известно что Навои в своих произведениях написанных на узбекском языке, использовал (без повторов) более 26 тыс. слов. Из них более 30% составляет «чисто» арабские слова и 21% – «чисто» персидские» [9,124].

Бабыр да өзінің «Бабырнамасында ана тілінде мақалалар мен сөз тіркестерін кең қолдана отырып, орны-орнымен парсы-тәжік халық мақалаларын өз пікірін анық және нақтылай түсу үшін қолданылып келген. Бұл Бабырдың парсы-тәжік говорларын жақсы білгендігінен хабар береді» -деп келтіреді Х.Назарова [10,26].

Бірақ Бабыр өз шығармаларында араб, парсы тілдерінен енген сөздерді Науаиға қарағанда аз мөлшерде қолданған. Ол жөнінде Х.Назарованың мына пікірін келтіруге болады: «Бобирнома» тилини ачиклаб урганилганда, шу нарса аникландики, унда хаммаси булиб, 167 та форс-тожик, 26 та арабча аникловчили бирикма кулланган» дей келе «шунунгдек, Бобир асарлари тилида халқимиз нутқига кириб узлашмаган араб, форс сузлари, иборалари Алишер Навоий тилига нисботан камроқ кулланган деб бемолал айтиш мумкин. Чунки Бобир ифоданинг содда булишига катта эттибор берген эди» [10,32].

Ойымызды түйіндей келгенде, шағатай тілі термині орта ғасырда өмір сүріп, кең қолданыс тапты. Оның әсері күні бүгінге дейін тілімізден орын алып келеді. Өйткені жазба тілдегі дәстүр жалғастығы осы кірме сөздердің тіліміздегі арасалмағын ашып көрсетеді. Ал шағатай тілі терминінің лексикалық құрамындағы кірме араб, парсы сөздерінің орын алуының ролі ерекше. Сондықтан шағатай тілі термині тілімізге кірме сөздердің сөздік қорымызда қалыптасып, орнығуына өз септігін тигізгенін, сондай-ақ оның белгілі дәрежеде қалыптасуына үлкен септігі барлығын ерекше атап өту қажет-ақ.

А.К.Боровков шағатай тілін ескі өзбек тілі деп көрсете келе «В монгольскую эпоху в долинах Кашка-Дарьи и Зерафшана, а также в южной части Ферганской долины сложились близкие говоры, на основе которых формировался староузбекский язык «чагатайской» эпохи (XV-XVI в.в.), получивший широчайшее распространение в Средней Азии», -деген болатын [3,13].

Әйгілі түркітанушы А.М.Щербак та «Наименование «староузбекский» является относительно новым. Старая тюркологическая традиция избегала его и пользовалась другим наименованием – «чагатайский», – деп шағатай тілін ескі өзбек тілімен бір тіл деп көрсетеді [4,72].

Расында, халық тілі, яғни қара халықтың сөйлеу тілінде қолданылатын тіл классикалық тілден ерекшеленетіні бар. Сол себепті осындай салыстырмалы ойдың ұсынылуы орынды. Мұны шағатай тілінің лексикалық құрамы негізінде айқындауға болады. Шағатай тілінің құрамында кірме араб, парсы тілдерінің элементтері мол кездесетініне дау жоқ. Жоғарыда атап өткендей шағатай тілі жасанды тіл, жалпы халыққа түсініксіз тіл деген ғалымдар мүмкін осы араб, парсы тілдерінің молдығын, араб, парсы тілдері арқылы жасалған формалары, сөз тіркестері мен сөйлем үлгілерін негізге алған болуы мүмкін. М.Оразов «Шағатай тілі» деген мақаласында шағатай тілі қай негізде, қалай дүниеге келгенін талқылай келе «Шағатай тілі, шағатай әдебиеті парсылар (тәжіктер) мен түріктердің араласқан ортасында (қос тілділік күшейген ортада М.О.) қалыптасты. Сондықтан оның тілінде араб, парсы элементтерінің мол болуы заңды», -деген пікір ұсынады [1,45].

Мұндай тілдердің араласқан ортасы екі елдің шекарасында өмір сүретін халықтардың бір-бірімен тығыз қарым-қатынасының нәтижесінде пайда болады. Онда екі тілдің бір-біріне сөз алмасуынан бөлек, сол халықтардың өзара араласуының нәтижесінде бір тілдік орта қалыптасады.

Осы қос тілділікті өзбек ғалымдары да тілге тиек етеді. Сөйтіп, түркі тілдеріне араб, парсы тілдерінің көптеп кірігуін растайды: «Араб тилининг кенг тарқалиши узбекча (туркий)-арабча, узбекча-тожикча икки тиллик даврига туғри келади ва шу даврларда турки тилларга купгина арабий сузларнинг кириб келишига ва узлашишига олиб келади», -дейді Т.И.Рахманов [5,16].

Бұл жөнінде тағыда мынадай пікірлерді келтіруге болады: «Чигатай давлати түрк тилида ва эрон тилида сузлашувчи қабила элат, халқлар яшовчи Урта Осиенинг маданий территориясида тузилди. Бу давлат узининг езма адабий тилини яратди», – дейді У.Турсунов, Б.Уринбаев [6,43].

Өйткені шағатай тілі орта ғасырдың кезінде кенірек қолданыстан орын алған болса, әрине, ескі өзбек тілінің жалғасып, дамуына өзіндік үлес қосқаны айдан анық. Себебі Науаи, Бабыр, М.Салық жазбаларының тілі шағатай тілінің еркін жазба тілінде қолданылғандығын растайды. Осындай пікірді А.Мухтаров былай келтіреді: «Баъзан чигатай улисида кулланган адабий тил купинча эски узбек тилининг риважланиши учун еки Алишер Навоий давридаги эски узбек адабий тили учун асос булиб хизмат қилганлиги курсатилади» [7,49].

и хорошо знающий русский язык. Известно, что лишь брат Султана Жантурина да ещё человека два собирали материалы о музыке. Среди них просветительской работой в степи занимается Ибрай Алтынсарин, отдавая всего себя и свой талант этой деятельности, создал впервые казахский алфавит, применив русские буквы. Принадлежит Алтынсарин к кипчакскому роду, проживал в Торгае, имеет тесные связи с населением, использует для дела каждую свою поездку и при помощи своего мастерства создал из устного речевого материала букварь, русско-казахскую грамматику, именно: «Руководство к начальному обучению киргизов русскому языку при помощи языка киргизского».

Ясно, что ссылка И.И.Евфимовского – Мировицкого на Султана Жантурина не случайна: в Оренбургской области в западной части руководил полковник Ахмет – Ахмет Жантурин, а вот братом мог оказаться старший его сын Сеитхан Жанторин, т.к. в российском журнале «Конезаводство» в 7-8 номерах за 1883г. были опубликованы его научные труды «Очерки киргизского конезаводства». Наряду с этим он занимался сбором казахского фольклора. В 1885г. в Оренбургском издательстве вышла его книга «Образцы киргизской поэзии в песнях эпического и лирического содержания, переложенных на русские стихи». В этом труде он сделал подстрочный перевод устных казахских эпических и лирических произведений, затем передал Располанову для стихотворной обработки на русском языке.

Ахмет, Мухамбет, Махмуд Жанторины родились от сестры хана Бокейской орды Жангира. Махмуд, его двоюродный брат Омар, старший сын Сеитхан обучались в Оренбургском Неплюевском кадетском корпусе. Махмуд и Омар не занимались литературой, поэтому мы думаем, что речь идет о Сеитхане.

Приметив склонность И. Алтынсарина к просветительской работе, его безграничную любовь к своему народу, Евфимовский – Мировицкий часто давал место на страницах газеты его материалам. В них освещалась сложившаяся обстановка в связи с начавшимся переселением русских на казахские земли, сокращение пастбищ из-за распашки земель. В частности во время джута 1879-1880г. было много материалов по этому поводу, доказательством служит его статья «О джуте в казахской степи».

Ибрай находился в дружеских, уважительных отношениях с редактором газеты. Возможно, редактору импонировало подвижничество Ибрая, его забота и любовь к народу, бескорыстное отношение к делу, честный взгляд на жизнь и мастерство Ибрая как журналиста. Поэтому его материалы часто находили место на страницах газеты. В «Оренбургском листке» первые материалы И. Алтынсарина были о российском казачестве, скопом поселявшемся на исконно казахских землях, о сокращении пастбищ у скотоводов, а вот джут 1879-1880г. огорчил и насторожил его, заставил болезненно переживать случившееся – это видно из его публикаций.

Весной 1880г. увидела свет его статья о жестокой и суровой прошедшей зиме, о массовой гибели скота, о голоде среди народа, о том, что к весне не оказалось ни клочка сена для скота. Выходом из этого положения публицист считает

переход скотоводов на оседлый образ жизни, постройкам теплых зимовий и заготовке кормов на зиму. В этой связи очевидно сокращение пастбищных угодий и не место бездумному подходу к этому вопросу и наносить урон природе.(3)

Во второй статье Алтынсарин описывает как во время свирепого бурана, заставшего его в пути, он вынужден был остановиться у одинокого жилища у дороги. Небрежно сшитая юрта с многочисленными дырами продувалась шквальным ветром. Напялив на себя всю одежду, едва волоча ноги, бродили голодные старик и старуха.»Ветер разгонял по юрте едкий дым, вокруг огня со слезящимися от дыма глазами, протянув к огню руки и ноги, перед вашими глазами появляются четыре ребенка. А снаружи истошно воет вьюга...»

В конце статьи автор описывает, что у одного бая из 1300 лошадей с начала зимовки до 28 февраля осталось 60 голов, с ними вместе погибли от холода 35 человек.(4).

И в третьей статье автор раскрывает причины возникновения джута: «Причиной всех бед казахов явилось то, что их переселили с прежних угодий, из кочующих скотоводов их сразу перевели на оседлый образ жизни». В конце статьи: «Став свидетелем бед, свалившихся на головы казахов, выросший в степи и видевший всю тяжесть этих бед, в этом вопросе мы выражаем несогласие с проектом г-на Вороницкого и если считают нужным прислушаться к голосу степного человека в руководящих кругах, мы думаем, что от этого не будет никакого вреда»- заканчивает он.(5).

Это подтверждается в письме Ибрая В.В.Катаринскому от 4 апреля 1880г. В нем великий учитель, описав положение дел в школе, сделал приписку о положении населения: «Недавно я отправил в «Оренбургский листок» статью об свалившихся на головы тургайских казахов беды. Уму непостижимо, я откровенно высказался, что если незнакомы с правильным ведением дел, то надеющиеся на светлое будущее казахи просто вымрут и после этого никак не выправить положение. Прочитав такие строки, впадаешь в уныние. Не думая о последствиях, я решился высказаться против». (6).

Считая своим долгом гражданина, делом чести, он писал о голоде и холоде, не думая о последствиях газетных публикаций для себя. Из письма нам открываются черты характера великого просветителя такие как высокая культура, внутренняя чистота, честность, и самое главное любовь к народу.

Два первых материала были подписаны инкогнито «И.А.», остальные были без подписи. Однако по тематике, по месту описания событий мы догадываемся, что они были написаны Ибраем. Почему он писал инкогнито нам тоже понятно- материалы, полные горькой правды, были не по душе губернатору и чиновникам.

Первый исследователь публицистики Ибрая Алтынсарина М.И.Фетисов заметил это обстоятельство, как видно из письма В.В.Катаринскому многие оренбургские чиновники ещё не забыли его правдивые очерки и статьи по поводу землемера А.Н.Плещева и превратностей царской политики в отношении ка-

Ф.ғ.к., доцент Мансұров Н.Б.

«Тұран-Астана» университеті, Қазақстан

ШАҒАТАЙ ТІЛІ ТЕРМИНИ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫ

Кез келген саланың өз қолданысында түрлі терминдер қолданылады. Осы тұрғыда тіл де адамзат өміріндегі ең қажетті қатынас құралы ретінде қолданылатын сала болғандықтан оның да өзіне тиесілі тілдік терминдері қалыптасқан. Тілдік терминдерді терминологиялық сөздіктерді пайдалана отырып қарастыруға болатын терминдер бар да, өз қолданыс аясы белгілі болған, нақты бір тарихи кезеңде қолданыс тапқан терминдер бар. Оның аясы тар не кең болуы немесе өмір сүру тарихы ұзақ не болмаса қысқа болуы мүмкін. Бұл тілдік тарихи құбылысқа байланысты.

Кейбір тілдер уақыт өлшемімен өлшенгендей өмір сүреді. Ондай жағдайда ол қашанда өмір тарихымен және тарихи құбылыспен тікелей байланыста болады. Оған мысал латын тілі. Диалектілік қасиеттен бастау алған латын тілі кезінде бірнеше Еуропа халықтарының мемлекеттік қатынас құралына айналған тіл әдеби тіл дәрежесіне дейін көтерілді. Бірақ тарихи өмір шындығынан тілдік ерекшеленудің нәтижесінде, яғни Еуропа халықтарының тілдері ерекшелене бастағанда өз әсерін жоғалтып, бірте-бірте қолданыс аясы тарылып, өлі тілге айналды. Әрине, тілдің тілдік элементтері сақталды. Бірақ қолданыстан қол үзіп қалды.

Тіл білімі саласында осы шағатай тілі терминіне байланысты түрлі пікірлердің барлығын жасыруға болмайды. Советтік түркологтардың пікірінде бірізділік жоқ. Кейде оны ескі өзбек тілімен алмастырып сөз етеді. «Соңғы 50 жыл бойында Орта Азия халықтарының XIII-XV ғасыр әдебиетін зерттеген өзбек тілші, әдебиетшілері шағатай тілі терминін қабылдамай, сол термин аясында топтастырылып жүрген тарихи ескерткіштер мен ақын-жазушылар тілін ескі өзбек тілі деп атап, ақын-жазушыларын өзбек халқына ғана тән деп танып жүр» – дейді М.Оразов [1,42].

Шындығында, шағатай термині тарихтағы белгілі Шыңғысханның екінші ұлы Шағатай есімімен тікелей байланысты. Осы ұлыстың қол астындағы халық – шағатай халқы, тілі – шағатай тілі, әдебиеті – шағатай әдебиеті, мәдениеті – шағатай мәдениеті деп аталынған. Демек, халық нәсіліне қарамай шағатай халқы деп аталған, соның салдарынан шағатай термині қалыптасқан. Бұл жөнінде тарихи деректерде де айтылады: «Этому же способствовало и культурное развитие чагатайского улуса. Здесь прочно закрепляется термин «чагатайский». Государство называлось чагатайским, «чагатаями» стали называть себя и военно начальники из кочевников,...» -дейді Г.А.Хидаятов [2,151].

Советтік түркологтардың арасында бұл терминге түрліше көзқарастағы ғалымдарды көптеп көруге болады. Айталық, кезінде белгілі түрколог ғалым

әліпбилер тарихы туралы еңбегінде [4]. Орхон әліпбиіне қарағанда, ұйғыр әліпбиін қазақ халқына бір табан жақын деуге болады. Оның себебі ерте кезде сол әліпбиді қолданушы наймандар – бұл күнде қазақ халқының ішіндегі бір рулы ел. Екінші жағынан, ұйғыр әліпбиі қазақ ел болып қалыптасқаннан кейін де, Абылайға дейінгі қазақ хандығын, Еуропаның көбін өзіне қаратып алған монғолдардың заманында да түркі тілдес (XI-XV ғ.) халықтардың негізгі әліпбиі болып саналды.

Қазақ тіліндегі дыбыстар жүйесін арнайы зерттеп, әліпби құрастырған қазақтың алғашқы фонологі – Ахмет Байтұрсынұлы. А.Байтұрсынұлы өзінің бүкіл саналы өмірін қазақ жазба тілін лексикалық шұбарлықтан, басқа тілдердің синтаксистік ықпалынан тазартумен айналысып, қазақ тілі ғылымын дамытқан. А.Байтұрсынұлы қоғам, ғылым және мәдениеттің өркендеуі жазу арқылы іске асатынын жақсы түсінді. Ғалым сауатсыздықты жою үшін әріп, оқулық мәселесін кезек күттірмейтін мәселе екенін біліп, 1910 жылдан бастап, араб жазуының қазақ тілі үшін қолайлы емес жақтарын түзеп, оны тілдің дыбыстық ерекшеліктеріне сай етіп, сингармониялық ұлттық әліпби түзеді [5].

Сөйтіп, А.Байтұрсынұлы полиграфиялық жағынан қолайлы-қолайсыз жерлерін, оқыту процесіндегі тиімді-тиімсіз жақтарын таразылай отырып, 24 әріптен тұратын әліпби құрастырады. Әліпбиде қазақ тіліне тән, төл дыбыстарға ғана орын беріліп, кірме дыбыстар алынбайды. Ғалым гетерогенді сипат алған емлені, әліпбиді жалпыхалықтық, ұлттық негізде қарастырады.

Көне түркі ұрын жазуынан бастау алатын қазақ жазуы түрлі әліпбилерді бастан кешіріп, қазіргі таңдағы кириллица негізінде жасалған қазақ әліпбиімен жалғастық тауып, көптеген артық дыбыстардың болуына қарамастан тіліміздің дыбыстық ерекшелігін барынша қамтитын ұлттық жазбамызға айналып отыр.

Әдебиеттер:

- 1 Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 46 б.
- 2 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 2003. – 410 б.
- 3 Бержанов Қ., Мусин С. Педагогика тарихы, -Алматы: Мектеп, 1984. -256 б.
- 4 Аманжолов С. Алфавит тарихынан кейбір мәлімет. – Алматы, 1940. -17 б.
- 5 Досанова А.Ж. Қазақ әліпбиінің тарихы. –Астана, 2011. -20 б.

захов. Сделав вывод из последствий джута зимой 1879-1880г. в Торгае, Ибрай перед развивающейся историей казахского народа приоткрыл острые, насущные проблемы, стоящие перед обществом.»Ибрай глубокомыслящий публицист, впервые раскрыл многочисленные ежедневные проблемы в материале «Про джут в казахской степи», он является образцом казахской демократической публицистики»- такую оценку дал Ибраю М.И.Фетисов.(7,353).

Впервые опубликовав казахские этнографические материалы в газете «Оренбургский листок», он стал знаком Оренбургскому отделению Российского географического общества, оттачивая своё мастерство как публициста, стал знаком читателям газеты.

В 1873году была создана комиссия по созданию казахского алфавита, в неё включили двух казахов, владеющих отлично, в полной мере русским языком. Из Уральской обл. был включен Ержан Шолаков, из Тургайской обл. Ибрай Алтынсарин. И.И.Ильминский выбрал последнего за остроту пера, за серию публикаций в газете. (8,199).

Статьи И.Алтынсарина отличаются важностью поднятых проблем, остротой, какой бы он не касался проблемы – всегда докапывался до сути и описывал события доступным и понятным для читателя языком. М.И. Фетисов: « Публицистике Ибрая присуще высокая культура, литературная художественность, дополняет все это и описание деталей, и национальный колорит». (8,200).

«Казахская хрестоматия» великого просветителя набиралась в типографии «Оренбургского листка». После выхода книги на страницах газеты публиковались рецензии и отзывы на неё, была дана высокая оценка этому труду и актуальности ее. Не вызывает сомнений, что первая весточка под названием «Библиографическая новость» была написана И.И. Евфимовским – Мировицким. Хотя автор не указал свою фамилию и инициалы, но написал, что книга на казахском языке вышла в его типографии и в рецензии: «В казахской литературе создан прочный фундамент, хотя в прошлом не было недостатка в поэтичско-песенном жанре, теперь же при помощи книги они могут познакомиться со всем богатством духовного развития человечества». (9).

7 июня 1880года на празднике в честь открытия памятника А.С. Пушкину в г.Оренбурге П. Распопов в своей речи отметил рождение «Казахской хрестоматии», что в этой книге опубликованы стихи великого русского поэта А.С. Пушкина, сказал, что перевел их на казахский язык И.Алтынсарин: «На оренбургской земле для инородных народов создан школьный учебник, который открывается стихами нашего поэта. Теперь казахи и башкиры, изучив русский язык, познакомятся с произведениями великого русского поэта». (10).

В газете за 16 декабря 1879г. был напечатан И. Алтынсаринным русский перевод «Казахской хрестоматии», открыв широкую дорогу представителям других народов для знакомства, тем самым подняв просветительскую работу на новую высоту.

Понятно без слов, что редактор газеты «Оренбургский листок» И.И. Евфимовский-Мировицкий помог И. Алтынсарину стать публицистом и представил широкому кругу читателей для знакомства. А как оценить выход учебник великого просветителя в этой типографии?!

Литература:

1. //Тургайская газета, 26 января, 1903.
2. //Тургайская газета, 15 мая, 1905.
3. //Оренбургский листок, 13 апреля, 1880.
4. //Оренбургский листок, 13 апреля, 1880.
5. //Оренбургский листок, 11 мая, 1880.
6. Алтынсарин Ы. Таза бұлақ. А., Жазушы, 1988. 229 б.
7. Фетисов М.И. Зарождение казахской публицистики. А., КГИХЛ, 1961.
8. И.И.Ильминскийдің Ы.Алтынсарин жайындағы естеліктерінен. Ыбырай тағылымы. А., Жазушы, 1991.
9. Библиографическая новость //Оренбургский листок, 2 декабря, 1879.
10. Оренбургский депутат на торжестве открытия памятника Пушкину //Оренбургский листок, 15 июня, 1880.

К.ф.н., доц. Бушкова В.В., Черняева І. М.

Східноєвропейський університет економіки і менеджменту, Черкаси, Україна

КОМПЛІМЕНТИ ЧОЛОВІКАМ: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Кожній людині необхідні стійкі навички вербальної та невербальної поведінки в різних комунікативних ситуаціях. Це включає володіння жанровою комунікативною компетенцією, тобто здатністю розпізнавати мовленнєвий жанр, орієнтуватися у намірах співрозмовника, продукувати відповідні до ситуації мовленнєві й поведінкові реакції. Одним із таких мовленнєвих жанрів і водночас комунікативною стратегією є комплімент [1, с. 117].

Комплімент – це особлива форма похвали, вираження схвалення, поваги, визнання чи захоплення; люб’язні, приємні слова. Культурологічний аспект дослідження компліменту передбачає вивчення значення компліменту у певній лінгвокультурі, а також гендерні фактори, що впливають на частотність і форми реалізації компліментарної поведінки у соціумі.

Прийнято вважати, що робити компліменти – виключно чоловіча справа. Безумовно, це не так. Психологи довели, що 99 чоловіків із 100 підсвідомо чекають на схвалення і захоплення.

Для аналізу компліментарної поведінки носіїв сучасної української лінгвокультури у Києві було проведено анкетування чоловіків і жінок різного віку і

Еліміз Ресей бодандығында болған соңғы үш ғасыр көлемінде тарихымызды бұрмалап, оны жоқ қылып көрсеткісі келгенмен, зерттеулерге қарағанда б.з.д.Ү-ІІІ ғасырларда-ақ қазақтың ата-бабаларының ежелгі әліпбиі болғаны белгілі.

ҮІІІ-ХІІІ ғасырларда Орта Азиядағы түркілердің арамей сирия тармағынан тараған несторион, манихей жазуларымен жазған жазба ескерткіштері болды. Сондай-ақ парсы-арамей тармағына жататын соғды әліпбиі Шығыс Түркістанда кеңінен қолданылған көне ұйғыр әліпбиіне, көне ұйғыр әліпбиі ХІІІ ғасырдан кейін тұңғас-манжур жазуларына негіз болған. Түркі халықтарының әлемге әйгілі Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінің әліпбилеріне соғды жазуы негіз болған деген пікір бар. Дания ғалымы В.Томсен мен орыс ғалымы Е.Д.Поливанов түркі әліпбиін арамей әліпбиіне жанасымы жоқ идеограммалардың негізінде пайда болды деген болжам жасаған. Орыс шығыстанушысы Н.Аристов түркі әліпбиін ешбір бөгде әліпбидің ықпалынсыз, түркі таңбалары негізінде туған төл жазу деп санайды.

Жазу-сызу мен сауаттылық орта ғасырларда дінмен тығыз байланысты болып, діни уағыздарды таратуда кеңінен қолданылды. Араб әліпбиі мұсылман дінінің, ислам мәдениетінің кеңінен таралуына байланысты көптеген түркі халықтарының жазу-сызуына негіз болды. Қазақ және түркі халықтары сан ғасыр бойы пайдаланып келген араб әліпбиі арқылы қазақ жазба мұраларының көпшілігі біздің заманымызға жетті. Араб әліпбиі қазақ халқының рухани өміріне, мәдениетіне, зиялы қауымның қалыптасуына ықпал етті [3].

Қазақтың ұлт болып қалыптасқанға дейінгі қолданылып келген әліпбилерін нақты мына әліпбиден кейін мына әліпби қолданылды деп кесіп айтуға болмайды, өйткені, ол кездерде жаппай сауаттылық болмаған және көбінесе жазумен әр халық немесе тайпа басшыларының арнайы адамдары айналысқан. Сондықтан түркі тілдес халықтардың арасында әртүрлі әліпбилердің ішінара қатар қолданылған тұстары да болған.

Тарихи деректерге қарағанда еврей жазуы, қыпшақ-армян жазуы деген ескерткіштердің де бар екендігі белгілі. Жекелеп тоқталатын болсақ, еврей жазуын кейіннен қазақ халқының құрамына кірген Хазардың беріш тайпалары қолданған.

Қыпшақ-армян әліпбиін қыпшақтар ХІІ-ХІІІ ғасырларда өз тілінде діни, заң және басқа әдебиеттерді жазуда қолданды. Әліпбидің бұлай аталуы мұнда армян әріптерінің басым болуында. Ғылымда бұдан басқа ұйғыр, соғди, манихей, сирия, тибет және брахми жазуларымен жазылған түркі тайпаларының эпиграфтық ескерткіштері де белгілі.

Қазақстан жерінде орхон әліпбиінен басқа ҮІ-ҮІІ ғасырларда ұйғыр-найман деген әліпбиі болған. Бұл әліпбидің орхон әліпбиінен айырмашылығы араб әріптері секілді сөз басында, сөз ортасында және сөз аяғында болуына байланысты әр түрлі болып жазылған. «Орхон да, ұйғыр да арамей әліппесінен өз алды өзгертілген, бірақ қай уақытта екені белгісіз...» – дейді С.Аманжолов

П.ғ.к., доцент Досанова А.Ж.

«Тұран-Астана» университеті, Қазақстан

ҚАЗАҚ ӘЛІПБИ ТАРИХЫНЫҢ БАСТАУ КӨЗДЕРІ

XX ғасырдың бас кезіндегі әдебиеттерге көз салсақ, әліпбилерді «әріптер тәртібі», «әріптер реті», «алфавит», кейде «әліппе» деп те айтқан. Ал әліппе оқулықтары «әліб-бій», «әліпби», кейіннен «әліппе» деп аталып, бүгінгі күні бұл ұғым тұрақтанды. «Әліппе» оқулығының негізгі мақсаты – баланың сауатын ашу, яғни оқу-жазуға үйрету болғандықтан, ол әліпбимен өте тығыз байланысты жүзеге асырылады. Әліпби тарихы шамамен біздің заманымыздың V-VIII ғасырларынан бастау алғаны, ата-бабаларымыздың сол кездегі тасқа қашап жазған ескерткіштерінен белгілі. Оны біз осы жазба ескерткіштері арқылы ғана дәлелдей аламыз.

А.Байтұрсынов: «Сауаттылық негізі оқу бола ма, жазу бола ма? Әрине, жазу болады. Сауаттылықты оқу мұқтаждығы тудырған», – деп түйеді [1]. Шынымен жазу болмаса, оқу да болмас еді. Жазу, таңба – бұл материалдық айғақ, тарихи дерек. Сол себепті ата-бабаларымыздың өз ойлары мен шығармашылықтарын жазуда қолданған әліпбилеріне қысқаша тоқталдық.

Әліпби (алфавит) – жазуда қолданылатын әріптердің белгіленген тәртіп бойынша орналасқан ретін білдіретін жиынтығы. Жазудың әліпбилік үлгісін, яғни таңбаның бір ғана дыбысқа (фонемаға) сәйкес келуін б.з.д. III мыңыншы жылдардың ортасында семит халықтары сына жазудағы таңбаларды пайдалана отырып, дауыссыз дыбыстарды дауыстылармен тіркесуіне қарай үш түрлі таңбамен берген, (мысалы: т дауыссызын та, те, ти), өйткені семит тілдерінде үш-ақ дауысты дыбыс бар. Ал б.з.д. II мыңыншы жылдың алғашқы жартысында консонаттық буын жазуының жаңа түрі пайда болып, кез келген дауыстымен тіркескен дауыссыз жоғарыда айтылған сына жазудағыдай әр түрлі таңбамен берілетін болған. Б.з.д. VI-IV ғасырларда Кіші Азиядан Үндістанға дейінгі билік құрған Ахемен әулеті билеген парсы мемлекетінде қолданылған парсы-арамей жазуы (парфиян, соғды, хорезм жазуларына негіз болған), еврейлердің шаршы жазуы, сирия-арамей жазуы (манихей, несториан, яковит жазуларына негіз болған), жол асты, жол үсті дәйекшелерімен толықтырылған *араб жазуы*, т.б. арамей жазуының жергілікті тармақтарына жатады. Түзу сызқты финикий әліпбиі бастапқы түрінде Кіші Азия, Грекия, Италия т.б. елдерде қолданылады. Ал көне грек әліпбиі бірнеше тілдердің жазу-сызуына негіз болады. Бұлар жазу-сызу тарихында батыс әліпбилері деп аталады. Классикалық грек жазуы, Византия жазуы, копт (христиан мысырлықтар), гот, славян жазулары көне грек әліпбиінің Шығыс тармақтарына жатады. Ал италий, этрус, көне герман сына жазу т.б. батыс грек әліпбиінің тармақтары болып саналады. Этрус әліпбиі латын әліпбиіне негіз болған [2].

різного роду занять. Узагальнювалися дані відповідей на 100 анкет, отриманих від респондентів-жінок, і 100 анкет, отриманих від респондентів-чоловіків. Середній вік анкетованих чоловіків – 32 роки, а жінок – 28 років. Психолінгвістичний експеримент дав змогу визначити: частотність висловлення і отримання компліменту, предмет/об'єкт компліменту, тип реакції на комплімент, розуміння компліменту і мотивацію його висловлення.

Частотність компліменту. З опитаних – 14 чоловіків отримують компліменти часто. 24% зізналися, що їм роблять компліменти рідко (серед анкетованих жінок таких лише 5%).

Адресат компліменту. Чоловіки роблять компліменти жінкам у 6 разів частіше, ніж жінки чоловікам (Ч-Ж 96 %, Ж-Ч 15 %). Водночас жінки так само вшестеро рідше роблять компліменти чоловікам (15 %), ніж іншим жінкам (90 %).

Адресант компліменту. Чоловіки, на їх переконання, отримують компліменти від жінок у 9 разів частіше, ніж від чоловіків. Також анкетування показало, що жінки частіше за чоловіків отримують компліменти від друзів, а чоловіки чують приємне від колег частіше, ніж жінки.

Предмет компліменту. Чоловіки чують компліменти від колег, друзів, рідних з приводу зовнішнього вигляду у 2 рази рідше, ніж жінки. Разом з тим чоловіки отримують такі компліменти від жінок вчетверо частіше, ніж від чоловіків. Загалом чоловікам частіше роблять компліменти з приводу їхніх дій.

Емоційна оцінка компліменту. Жінки більше схильні сумніватися у щирості компліментів, ніж чоловіки (63 % проти 32 %). 8% чоловіків і лише 2% жінок зізналися, що не відчують жодних емоцій, коли отримують комплімент. Ця статистика показує, що компліменти для чоловіків менш емоційно наповнені. І чоловіки, і жінки у переважній більшості просто дякують, коли чують комплімент. 12 % чоловіків ніяковіють і намагаються щось пояснити. Незначний відсоток (3-4 %) складають респонденти, які нічого не говорять у відповідь на комплімент.

Мотивація компліменту. Більшість чоловіків роблять компліменти, щоб схвалити, дати позитивну оцінку (15 %). Жінки, говорячи компліменти чоловікам, мають на меті зробити їм приємність (25 %), а також сподобатися, пофліртувати. Чоловіки часто роблять компліменти чоловікам для того, щоб додати впевненості, підбадьорити, підвищити самооцінку. Компліменти чоловікам з метою підлеститися частіше роблять жінки [1, с. 119-122].

Отже, дослідження показало, що у комунікативній поведінці чоловіків і жінок у жанрі компліменту є і розбіжності і збіги.

Для будь-якого чоловіка найприємнішими є компліменти двох категорій:

- сексуальні, мужні, харизматичні сторони характеру, поведінки чи зовнішності;
- професійні, ділові, які підкреслюють твердість, серйозність і зібраність чоловіка.

Чоловікам буде приємно почути такі компліменти: «Oh! You are so freaking hot! I love your smile / eyes / abs / shoulders!», «I love spending time with you», «I love the way you look in that (some article of clothing)», «You have a wonderful family» чи «I like your friends». Можливі такі компліменти: «Boy, you can work it!», «You are so good at your job», «What would I do without you?» [3].

Опитування показало, що найбільше чоловікам до вподоби компліменти щодо їх посмішки; певних умінь (досягнення у грі: гольф, футбол, комп'ютерна гра); того, в чому вони невпевнені (фігура чи якості характеру); непрямий комплімент (їх собакам, машинам, комп'ютерам або іншим речам, що їм належать) [2]. Компліментами чоловіки вважають такі фрази: «The kids love you» – більше 50 % чоловіків стверджують, що їхні родини характеризують їх більше, ніж робота чи зарплата. «Impressive» – чоловікам завжди подобається виявляти і підкреслювати свою мужність і винятковість [4].

Отже, чоловіки потребують компліментів не менше, ніж жінки, але прагнуть схвалення більше не зовнішніх, а внутрішніх якостей, а також визнання своїх досягнень.

Література:

1. Руда О. Комплімент у житті українців. Соціолінгвістичні нотатки / О. Руда // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2010. – № 4. – С. 117-123.

2. 5 compliments men crave [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bettyconfidential.com/ar/ld/a/5-Compliments-Men-Crave.html?pageID=1>

3. 9 compliments men crave [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sheknows.com/love-and-sex/articles/811911/9-more-compliments-men-crave>

4. How to compliment a guy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lifestyle.iloveindia.com/lounge/how-to-compliment-a-guy-6608.html>

Томанова Н.М.

к.филол.н., КазНУ ім.аль-Фараби, г.Алматы

КОНЦЕПТ ВОДА В ЛИРИКОФИЛОСОФСКОМ ДИСКУРСЕ БАХЫТА КАИРБЕКОВА

В новом сборнике избранных произведений известного казахстанского поэта Бахыта Каирбекова «Путь воды» объединены стихи разных лет, а также публицистические эссе и сценарии к фильмам. Заглавие сборника в данном случае является концептуальным, где базовые концепты *путь* и *вода*, объединившись в атрибутивное сочетание, стали важнейшим элементом индивидуаль-

Ол жұбайын қонақ үйде қалдырды- жары кереуетте қолдарын тізесіне қоя отырп оның кетуін күткені анық. **Бұл таң қаларлықтай емес.** Негізінде күнделікті осылай болатын.

We have translated given text in another way:

Бұл шынында да қалыпты жағдай еді.

3) In these days it was **by no means unusual** for Timothy to have so many visitors. The family had always, one and all, had a real respect for Aunt Ann and now that she was gone, they were coming far more frequently to The Bower, and staying longer.

Ол күндері мұндай сапарлар **айтарлықтай жиі** болып тұратын. Отбасы мүшелері Энн тәтейге ерекше сыйластықпен қарайтын, енді ол жоқта, олар Бэйсуотер-Родка жиі барып, сонда ұзақ болатын.

In this work were found examples to inversion of predicate after using of words and word combination with negative meaning.

1) To anyone interested psychology in Forsytes, this great saddle- of – mutton trait is of prime importance; **not only does it illustrate** their tenacity, both collectively and as individuals, but it marks them as belonging in fibre and instincts to that great class which believes in nourishment and flavour, and yields to no sentimental craving for beauty.

Форсайттарға психологиялық тұрғыда қызығушылықпен қарайтындар үшін, қозы еті- бірінші дәрежелі маңыздылықтың дәлелі, ол тек қана отбасының бірлігін немесе әр мүшесін жеке көркемдемдеп қана қоймайды, онымен қоса Форсайттардың сінімді, дәмді, әдемілікке жақын сезімталдыққа сенетін жоғарғы топтан екендігін көрсетеді.

List of literature:

1. Л.Ф.Дмитриева, С.Е.Кунцевич, Курс перевода – М., 2005.

2. Н.А. Читалина. « Учитель переводить»-г. – Москва, 1975 г.

3. А.Чужакин. Мир перевода – М., 2003г.

4. М.Д. Гутнер. Пособие по переводу с английского языка на русский – М., 1982г.

5. Н.Ф.Смирнова Английский язык Курс перевода – Москва, 2005.

6. А.Л. Семенов Основные положения общей теории перевода – Москва, 2005г.

7. Комиссаров В.Н. Теория перевода – Москва, 1990

5) **No Forsyte has given** a dinner without providing a saddle of mutton. There is something in its succulent solidity which makes it suitable to people «of a certain position».

Ешбір Форсайт қозы етінсіз тамақ бермейтін еді және ондай татті тағамда «жоғары жағдайлыларға» арналғандай бір дәм бар.

6) He had hardly seen anything of her since it began. A bad business! **He had no notion of giving her a lot of money** to enable a fellow he knew nothing about to live on in idleness. He had seen that sort of nothing before; no **good ever** came of it. Worst of all, **he had no hope of shaking her resolution**; she was as obstinate as mule, always had been from child.

Бастапқы кезден бері ол оны көрген емес. Иә жағдай қиын. Өзі мүлдем білмейтін адамға ақша беріп, оның жағдайын жасау **оның ойында болған емес**. Ол мұндай жағдайларды бақылауға бұрын да мәжбүр болған, бірақ **одан түк шықпайтын**. Барінен де жаманы, оны шешімін өзгертуге оның **ешбір үміті** қалмады: ол бала кезінен қырсық еді.

7) It was a spectral journey he made among such delights – he had lost the habit. He felt that he could never recover it. His hunger could only be appeased by his wife, inexorable and frightened, behind these shut doors. **No other women** could help him.

Бірақ мұндай қызықтырарлық суреттер оның ойлануына кедергі бола алмады- мұндай көңіл көтеру оның талғамына жатпайтын. Мұндай көріністер бұрын оған жақын еді, ал қазір біршама қол үзген және енді оған қайта үйренісіп кете қоймас. Оның аштығын тек қана жұбайы ғана баса алар еді- қайсар, қорғансыз, оның кесірінен жабық бөлмеде тығылып қалған жұбайы. **Басқа әйелдер оған керек емес**.

In this case it might be used antonymic translation: **No other women could help him**.

8) His philosophy let him; and surely anger took its place. Her conduct was immoral, inexcusable, worthy of any punishment within his power. He desired **no one but her**, and she refused him.

Оның философиялық шыдамы түнеріңкі ашуыға бой алдырып, ғайып болды. Ирэнның қылығы адамгершіліксіз, кешірімсіз, ең қатаң тәртіпке лайық, мұндайды қалай ғана ойлап табуға болады. **Оған өзге әйел керек емес**, ал ол болса оны кері қайтарады.

Examples to the **double negation**.

1) «I shan't be able to give you very much», he had said, formula to which **June was not unaccustomed**.

- Мен саған көп нәрсе бере алмаймын,- деді ол; Бұл сөздерді Джун бірінші рет естіп тұрған жоқ.

We suggest another translation:

- Мен саған көп нәрсе бере алмаймын,- деді ол; Джун бұл сөздерге әбден үйренісіп қалған еді.

2) He had left his wife sitting on the sofa in the drawing – room, her hands crossed in her lap, manifestly waiting for him to go out. This **was not unusual**. It happened, in fact every day.

но-авторской картины мира Бахыта Каирбекова. Концепт *путь воды* отмечен особым авторским смыслом. Номинативная составляющая концепт *путь* в авторской картине мира Б.Каирбекова соотнесен с этноцентрическим концептом казахской культуры *кочевье*. В основах кочевой философии казахов человек всегда гость на этой земле, все в мире – «лишь оболочка жизни, которая перевоплощается, трансформируется, движется (приходит-уходит)» [1; 351]. В словесно-эстетической системе Б.Каирбекова актуализируется тот лингвокультурный аспект концепта, где вода – символ возрождения, восстановления, живой влаги, соотносящийся с христианской, а также с суфийской традицией, в то же время это общекультурный символ творчества, знания. Об этом важном аспекте говорит поэт в эпиграфе к очерку (как известно, эпиграф – сильная позиция текста) «Вместо предисловия» автор пишет: «Нам надо бы друг к другу относиться, Как древо к древу, Как вода к воде; Водой к корням, Как к ветке птица – С душой к душе, Судьбой к судьбе». В эпиграфе, как и в заглавии сборника, отражено денотативное пространство сборника и актуализирована индивидуальная философско-эстетическая концепция Бахыта Каирбекова, где автор выдвигает идею преемственности, или «проницаемости» мира, его обитателей, а также пространств и времен. Основным концептом в поэтической концептосфере Б.Каирбекова стал концепт *вода* с его ядерными характеристиками такими как: «(а) вода – это жидкость, то есть нестабильная по форме субстанция, обладающая свойством течь и принимать форму сосуда, в котором она находится; (б) в природе вода представлена, прежде всего, в виде водоемов и атмосферных осадков; (в) вода характеризуется определенными визуальными и кинетическими характеристиками (прозрачность, движение, возможная форма, скорость и т.д.); (г) вода жизненно необходима человеку и природе в целом; (д) вода – опасная для человека стихия и среда» [2].

Миф о духовном пути человека положен в основу стихотворения «Путь воды». В представлениях многих народов процесс дождя ассоциировался с оплодотворением. Дождь – это вода, пришедшая с Неба (сакрального верха), выпавшая в результате утихомиривания разрушающей водной стихии огнем. Эта цикличность отражает соединительный круговорот физической природы и духовной сущности. Человек стал мерой всех вещей, впитав силу божественной воды, он пускается в путь, предпринимая собственный духовный поиск.

Путь воды

Пролилась капля,

Человек родился.

И заструился путь.

На ощупь.

Наугад.

Во тьме и на свету водой тугой струился,

Как чей-то пристальный – сквозь годы – взгляд.

Вбирала ль влага, тихо наползая

На камни, ямы, семена,
Иль просто – никого не обижая! –
Текла, не ведая конца и дна?
Я грешен тем, что знать хочу – откуда
Теку?.. Куда?..
Не в этом суть воды:
Смыть грязь и хворь
И напоить –
И чудо! –
Вернуться ливнем на подростные сады...

В стихотворении «Путь воды» отражается глубокая мысль поэта о духовном пути человека, его поиске своих истоков и смысла своего бытия, о святой силе воды, силе веры, которая становится знанием, тем Знанием, что пытается открыть тайны вечности. Идейная основа стихотворения полностью воссоздана в публицистическом очерке «Посох путника»: «Каждый из них (суфийских Учителей) овладевал посохом – символом Знания, и пробивал им дыру в земле, давая выход святому источнику, дабы люди могли утолить свою жажду Знания» [1; 365].

Свидетельством смысловой и функциональной значимости принадлежность концепта вода тот факт, что он: а) находится в сильной позиции, в заглавии сборника; б) присутствует в эпиграфе (также сильной текстовой позиции); в) его присутствие отмечено в заглавиях стихотворных циклов и произведений Каирбекова разных лет (цикл «За живой водой», «Путь воды», «Суб-Йер» (букв. «вода-земля – древнее тюркское название Сибири), «Быть рядом – как вода и камень», «Глина, кизяк, вода»). Концепт вода выражает комплекс аксиологических и ассоциативных представлений, которые важны для автора. Предметный и понятийный слои концепта проявляются через денотатную систему стихотворных и прозаических произведений, например, в цикле под названием «Дельфинарий», в стихотворениях «Мой океан», «О, море мертвое пустыни», «Акведук над рекой», «Ночной корабль», «Колыбельная моря», «Как в сруб колодезный» и т.п.

Концепт вода в языке подвержен активной метафоризации, основные концептуальные признаки, такие как способность течь и принимать форму сосуда, способность принимать разные формы существования (жидкость, газ, твердое тело), необходимое присутствие во всем, стихийная природа воды и т.д., определяют структуру и динамику метафорических вариантов концепта вода. В словесно-эстетической системе Б.Каирбекова концепт вода конструирует время.

Восприятие времени у человека глубоко психологично и открывается через опыт наблюдения за жизнью природных объектов. На психологическую природу восприятия времени человеком указывает Н.Д.Арутюнова: «Итак, у человека нет специального органа для восприятия времени, но именно время организует его психический склад. Время отделено от человека, но человек не отделен от времени. Если чувство времени основано на восприятии природных

negative constructions' translation from English to Kazakh such as: negative constructions which deal with the help of negative particle, with double negation, expressions as: but no as, no one but, etc.

Negative construction delivered with the help of negative particle no by noun. 1) «Let the dead Past bury its dead» would be better saying if the Past ever died. The persistence of the Past is one of those tragic-comic blessings which each new age denies, coming cock-sure on the stage to mouth its claim to a perfect novelty. **But no age is so new as that!** Human nature, under its changing pretensions and clothes, is and ever will be very much of Forsyte, and might, after all, be a much worse animal.

«Өткен істе қайтпақ жоқ» – егер өткен іс қайта оралмас болса, бұл қанатты сөз сенімдірек естілер еді. Өткен істің өміршеңдігі – кез-келген ғасырды жоққа шығаратын трагикомедиялық игіліктердің бірі, ол қайта жарыққа шыққанда шексіз үмітпен толық жаңашылдыққа ұмытылады. **Ал негізінде ешқандай ғасыр жаңармайды.** Адам табиғатында оның келбеті қанша өзгермегенімен «Форсайт Сағасынан» алынған қанатты сөздер бар және бола береді де. *Given emphatic sentence can be translated in another way:* Ешбір дәуір дәл осылай жаңашыл болған емес!

2) **For nor father and mother** could have let the boy marry Fleur without knowledge of the facts; and the facts determine Jon, not the persuasion of his parents.

Ешбір әке, ешбір ана өз ұлына барлық дәлелдерді айтпайынша Флерге үйленуге рұқсат бермес еді және Джонның бір шешімге келуіне ата-анасының айтқандары емес, нақты дәлелдер әсер етті.

3) **No one but a clever man**, or, indeed, a buccaneer, would have taken such liberties with his appearance; and though the eccentricities were revolving to Soames, he derived a certain satisfaction from them, as evidence of qualities by which he must inevitably profit.

Тек қана талантты адам немесе шынында да «теңіз қаракшысы» ғана өз киіміне осындай ұқыпсыз бола алады; дегенмен Сомс Боссинидің таңғайыптығына қатты ашуланды, және өзіне берілген уәденің кейбір анық тұстарының белгісіне көңілі толған болатын.

4) When a Forsyte was engaged, married, or born, the Forsytes were present; when a Forsyte died- **but no Forsyte had as yet died;** death being contrary to their principles, they took precautions against it, the instinctive precautions of highly vitalized persons who recent encroachments of their property.

Форсайт атастыру, үйлену немесе туылған күн мерекелерін өткізерде, барлық Форсайттықтар жиналатын; ал Форсайт хал үстәнде жатқанда... **Бірақ бұрыннан бері мұндай жағдай Форсайттықтарда** болған емес,- олар қайтыс болған жоқ. Өмірден өту олардың қағидаларына қарсы еді, және олар өздерінің қабілеттеріне қарсы озбырлыққа басқа да өмір сүруге құштар адамдар сияқты оған қарсы сақтандыру шараларын қарастырды.

сөздері» ғылыми тұрғыдан түсіндіріліп, М.Бахтиннің әлемді мойындатып отырған теориялық тұжырымдарымен теңесіп, төл тілімізде ғылыми ортаға кеңінен таныстырылды. Ал, А.Байтұрсыновтың қазақша жазылған теориялық қисындары – М. Бахтиннің әрбір категорияларымен салыстырылып, екеуіне ортақ ғылыми талаптар мен шарттар анықталғанда ғана өз құнын ашты.

А.Ісімақованың тәуелсіздік жылдары табанды түрде зерттеп жүрген саласы ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті мен әдебиеттану мәселелері. «Алаш әдебиеттануы» атты 560 беттік көлемді әрі іргелі еңбегі 2009 жылы Алматыдағы «Мектеп» баспасынан жарық көрді. Кітапта қазақ көркем сөзінің көрнекті өкілдерінің ғылыми шығармашылық тұлғасы бүгінгі ХХІ ғасырдың әдебиеттанулық талаптары тұрғысынан қарастырылып, олардың ұлттық ғылымға қосқан үлесі мен ғылыми-теориялық ой-тұжырымдары алғаш рет арнайы зерттелді.

Ғалымның «Алаш әдебиеттануы» және «Возвращение Плеяды. Экзистенциальная проблематика в творчестве А.Байтұрсынова, Ш.Кудайбердиева, Ж.Аймауытова, М.Жумабаева, М.Дулатова и М.Ауезова» (2002) деген монографиялары негізінде Ресейдің бірнеше ЖОО-да ғылыми баяндамалар жасалып, енді шет елдік бірнеше университеттің өтініші бойынша қысқаша нұсқада ағылшын тіліне оқулық ретінде аударылып жатыр.

Әдебиеттанушы, алаштанушы ғалым А.С.Ісімақованың жоғарыда аталып, талданған ғылыми монографиялық еңбектерінде қарастырылып жүйеленген әдебиет теориясы мен қазіргі әдеби үрдіске қатысты теориялық тұжырымдары ұлттық сөз өнерінің қасиеті мен қисындарын танытудағы үлесі зор. Бұл зерттеулердің құндылығы – жалпы адамзатқа тән өмір мен өлім аралығындағы мәңгілік сауалдардың еңбектерде кеңінен орын алып, ғылыми теориялық тұрғыдан талданып түсіндірілуінде жатса керек.

Әдебиеттанушы ғалымның адамзаттың мәңгілік сауалдарына жауап іздейтін әдебиеттің құндылығы мен көркемдік міндеті жайлы зерттеулері өзінің мағыналығымен оқушысына ой салады, сөз өнерінің құдіретін түсінуге жетелейді.

Анашева Д.К., Искакова А.О.
ЕНУ г.Астана, Казахстан

THE DIFFICULTIES OF NEGATIVE CONSTRUCTIONS' TRANSLATION FROM ENGLISH TO KAZAKH

Different means of emphatic constructions are used in literary, publicistic and other styles. Emphasis is widely used to single out some elements of the expression, to make it emotional and expressive. Negative constructions are considered as a form of emphatic constructions and in this article we dwell upon the practical samples of

циклов, психические структуры связали себя с линейным временем, расчлененным «точкою присутствия» на прошлое, будущее и соединяющее их в единый поток настоящее. Это членение вытекает из главного условия, определяющего положение человека в мире, укрытостью от него будущего, известностью (пережитостью) прошлого и данностью (переживаемостью) настоящего» [3; 688].

И в стих. «О, Времени бессмысленный рассказ!» время соотносится с водой, со значением лексемы вода «пустые, бессодержательные фразы, многословие при бедности содержания». Концепт время в индивидуально-авторской картине часто имеет признак конечности, недолговечности всего существующего в мире и только переживающий и осознающий время человек создает свою Вечность, бесконечную текучесть времени:

О, Времени бессмысленный рассказ!

Тебя послушать – всё не бесконечно.

Ты равнодушно обнимаешь нас,

А мы тебе опять даруем Вечность.

Одна из ипостасей воды у Каирбекова связана с памятью. Еще древние соотносили время с потоком воды. В стихотворении «Мангыстау» поэт представил время как некий сгусток памяти, как известковый «осадок» течения реки, «реки жизни», образ возник в результате переосмысления стертой метафоры «время течет», время течет и выкристаллизовывается в слепки памяти. Взгляд поэта пытается проникнуть сквозь толщу времени к истокам сотворения мира, решить вечный вопрос о смысле человеческого бытия. Сама Вечность оказывается вторичной по отношению к всепоглощающей и оживляющей стихии воды («Ушла вода – акулы зубы на дне былого океана. И кажется попыткой глупой Представить мир счастливого Адама»). В стихотворении кроется загадка, кто же подлинный герой Бытия, жизнь или время.

Мангыстау

I

Света на краю – конец или начало?

Зеркало истории земли.

Время узнавания настало –

Дай взглядеться в письмена твои!

II

Здесь Время выпало в осадок.

Белеет век, за ним – другой.

Чертеж утраченного сада

Рисует жук в траве сухой.

Ушла вода – акулы зубы

На дне былого океана.

И кажется попыткой глупой

Представить мир счастливого Адама.

И спрячется в пещере человек,
Чтобы осмыслить все свои потери...
Чтоб обрести себя...

А новый век
Святилищу приделывает двери.

Поэт часто в своих произведениях воспроизводит миф о сотворении Бытия, как он это демонстрирует в стихотворении «Одиночество к лицу лишь Богу». Миф для него есть «подинное, реальное событие» и что важно: событие сакральное, значительное, первоначальное откровение, служащее примером для подражания, как понимал его архаичный человек традиционного общества» [1; 347]. И снова в пространстве поэтического текста Каирбекова встречаются два основных образа вода и время. Вода со своими ядерными кинетическими признаками прозрачности и глубины во многих культурах мыслилась как женское начало мира и воплощалась в метафору *река жизни* (вавилоняне называли ее «вместилищем мудрости»):

...Солнце и Луну пустил по кругу,
Он завел великие часы,
Чтобы Хаос показался другом,
Он придумал гири и весы.

Гирькой стала жизнь Его творений,
Ими измерял он дно Реки...
Начиналось все всегда с сомнений
И, конечно, с легкой Той руки...

Время в сознании человек большей частью умозрительно и в принципе непостижимо. Время как бы есть, оно воплощено в различных формах жизни, и его как бы нет, т.к. жизнь – это краткий миг настоящего, который нефиксируем и трудноуловим. В стихотворении-обращении «Обращение к песку» поэт конструирует метафорический образ времени с помощью «водных» характеристик проникновения, текучести:

Всепроникающ, невесом,
Передвигаешься незримо,
Куда, какой тоской влеком?-
Плывешь века неутомимо...

Вода и песок отличаются такой же зыбкой (н-р, *зыбучие пески, водная рябь*), подвижной, неуловимой природой, как и время. Время отличается всепроникновением (*Весь мир объезди – всюду встретишь вас*), всеприсутствием в земном мире, у времени, как и у воды и песка стихийная природа, которая опасна для человека:

жауапты еліміз егемендікке ие болып, әдебиетіміздің әр кезендердегі ақтандақтары ашылып, төл тарихымыз бен рухани құндылықтарымызға деген көзқарастар өзгеріп, оларды тану мен танытуға деген жаңаша талаптар қойыла бастағанда «...Ескі бише отырман бос мақалдап...» дегендей , бұрынғыша баяндаудың ауылы алыстағаны және «..Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел ...» деп Абай атасы айтқандай, Айгүл де өзгерген өмірмен бірге сананың , сөздің де түзелгенін, енді жұрт руханияттан тек тың танымдар мен соны тақырыптар, жаңа ойлар күтетінін алға тартады. Таптық идеяны түпкілікті мақсат етіп қойған соцреализмнің реңі тайып, кісендеулі тіліміздің тұсауы кесіліп, рухани бодандықта келген есіл ой-санамыз вулкандай атқылап , ақиқатты ақтаруға бет бұрды емес пе?. Ендеше , әдебиет те, көркем ой да, ғылым да , тарих та жаңаша сөйлеуі тиіс деген ұстаным бойынша жаңа ой айтуға, жаңаша талдауға тырысқан зерттеуші А.Ісімақова «ақтандақтар» аулынан келген Алаш зиялыларының шығармаларын, бұрын ғылыми айналымға енген олардың көркем дүниелерін бүгінгі тәуелсіз сана тұрғысынан талдап, жұртшылықтың рухани игілігіне айналдырды. XX ғасыр басындағы Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, Ш.Құдайбердиев, М.Жұмабаев т.б шығармаларындағы шұрайлы тіл, өз кезеңіндегі көркемдік ойлардан көш ілгері жатқан жанрлық жаңалықтар, стильдік ізденістер, ғылыми, философиялық, психологиялық т.б байламдар мен қисындардың түп-тамырлары мен өзгеше өрнектерінің өзегіне бойлау , оларды игеру, тану мен талдау әрине мол білімдарлықты, жақсы даярлықты қажет ететін жауапты жұмыс-тын. Алайда, сол кездері бүкіл гуманитарлық ғылым салаларында жаппай зерттеліп, көркем және ғылыми туындылары жарияланып, ғылыми түсіндіріліп , әр қырынан қарастырылған тұстағы Айгүлдің зерттеуінің ерекшелігі – тап сол дүниелердің көркемдік табиғаты әлемдік ғылыми теориялық тұжырымдар тұрғысынан талданып, олардың құндылығы тек қана эксистенциализм мәселелері тарапынан және тек сөз өнерінің өз категориялары арқылы анықталуымен танылды. Және осы монографиялық еңбектің жаңалығы- кеңестік кезеңдеріндегідей сөз «біссімліләсін» В.В.Белинскийден , бүкіл ресей , батыс зерттеушілерінің пікірлерімен емес, енді өзіміздің ұлттық ғылымда сүйенетін А.Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышы» бастаған теориялық еңбектер, пайдаланатын «пән сөздері» мен төл ғылыми тіліміз бен стиліміз бар екендігін ғылыми тұрғыдан тұжырымдап, тәжірибе жүзінде дәлелдеп беруінде еді.

Сондай-ақ, қазақ әдебиеттанушыларына тың әрі бейтаныстау болып келген әйгілі әдебиеттанушы, мәдениеттанушы, талантты теоретик ғалым М.М.Бахтиннің ғылыми ұстанымдары осы еңбекте алғаш рет ұлттық әдебиеттану ғылымының көшбасшысы Ахмет Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» еңбегіндегі ұқсас ұғымдар мен қисынды ойлармен ортақ екендігі анықталып, төл сөз өнерінің әрбір категориясының қазақша баламасы және оның ұлттық ұғымға лайық атауы мен анықтамалары ғылыми айналымға енді. Сонда ғана көпшілігіміздің түсіне алмай жүрген «Әдебиеттанымдықшытағы» «пән

Г.А.Белая, оппоненттері – филол.ғ.д. З.С.Кедрина, филол.ғ.д. В.Н.Новиков) кандидаттық диссертация қорғады (6.ІІ.1986).

1986 жылдан бері М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының әдебиет теориясы және әдебиеттану методологиясы бөлімінде ғылыми қызметкер бола жүріп, 30.ХІІ.1998 жылы «ХХ ғасыр басындағы қазақтың көркем прозасының поэтикасы» (тақырып, жанр, стиль) деген тақырыпта докторлық диссертация қорғады. 2002 жылдан бері аталған институттың Әдебиет теориясы және әдебиеттану методологиясы бөлімінің меңгерушісі, ал соңғы жылдары абайтану бөлімінің бас ғылыми қызметкері болып еңбек етіп келеді.

Осында жүріп профессорлық дәреже алды. Бір кісі үшін оңай абырой емес. Ресейдің атакты ақыны Андрей Белыйдің қызы Галина Андреевна Беляның (кандидаттық жұмысының жетекшісі болған), қос академик Серік Қирабаевтың (докторлық жұмысының ғылыми кеңесшісі болған) және Зәки Ахметовтің (бөлім меңгерушісі болған 1986-2002 ж.ж) шәкірті болып, үлкен мектептен өткен Айгүл осы жылдар бойы үздіксіз

Ғылыми жолын, мектебін анықтау жолында тынымсыз еңбек етіп келеді.

Әлем әдебиетінің небір көркем жауһарлары мен ғылыми қисындарымен жан-жақты қаруланған ол ой-пікір айтуда артық сөзден ада, нақтылықты ұнататын маман. Ғалымның екі тілде бірдей сауатты жазылған ғылыми зерттеулерімен таныс оқырман оның осы қасиетін құрметтейтіні бірден байқалады. Ол – көп зерттеушілер зер сала қоймаған немесе оған зердесі жете бермейтін шығарманың басты идеясы мен мақсатын, көркемдік табиғатын қисынды дәлелмен нақты айқындап беретін білгір ғалым. Бұл, әрине, ғалымның сөз өнерінің тарихы мен теориясын терең біліп, олардың көркемдік әлемін тани алатын биік талғамы мен білімпаздығында жатса керек. Оның ғылыми кумирі болған әлемдік деңгейдегі әдебиеттанушы М.М.Бахтиннің ғылыми стилін өзіне ұстаным етіп, тек «пән тілімен» (А.Байтұрсынұлы) сөйлеуді әдет еткен ғалым талдауларының тосындығы мен ерекшелігі- ғылымдағы экзистенциалдық, яғни мәңгілік сауалдарға үнемі жауап іздеп, оның құндылықтарына оқырман, зерттеуші назарын аударуға тырысатындығы. Оған дәлелдерді оның кез-келген еңбектерінен табуға болады.

Өзінің негізгі ғылыми концепциясын айқындаған докторлық жұмысы негізінде жарияланған «Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль (начало XX века и современность)» Алматы: Ғылым, 1998, 394 с.) деген зерттеуінде ол : « Можно ли говорить по-старому, то есть так, как будто литературной жизни ничего не случилось? И нужно ли о старом говорить по-новому, как будто литература прошлых веков за последние годы претерпела необратимые изменения? Эти вопросы свидетельствуют о начале смены культурной парадигмы, которую мы все интуитивно чувствуем, хотя еще не можем четко сформулировать, в чем она заключается, пересмотром каких ценностей и традиций она грозит, каких новых подходов к литературе и ее истории требует, какими категориями оперирует...» /3 с./,- деген сауалдарға

Битва гигантов

Вода, песок – вы Времени потоки!
Не хватит жизни взором охватить
Средь скал высоких робкие истоки,
В пустынях ваши долгие пути.

Весь мир объезди – всюду встретишь вас,
По-прежнему сражаетесь – ретивы
И слышу нескончаемый рассказ
О тех, кого сгубили и спасли вы...

В основе художественной ментальности Бахыта Каирбекова положен «мифо-ритуальный сценарий миропонимания кочевника», ядро которой составляют такие концепты как «путь», «вода», «время». Свое понимание о мироздании Б.Каирбеков манифестирует в очерке «Мифо-ритуальный сценарий миропонимания кочевника. Казахская юрта как модель Вселенной»: «...Мир «говорит» с человеком, и, чтобы понять этот язык, достаточно знать мифы и уметь разгадывать символы. Каждый космический предмет имеет свою «историю». Такая совместная причастность делает мир не только «близким» и понятным, но и пронизываемым. Если для человека архаического общества мир постигаем и пронизываем, то и человек этот чувствует, что мир «смотрит» на него и понимает. Человек понимает этот язык и, поняв его, открывает религиозный смысл во всем, что его окружает и что он делает» [1; 348].

Литература:

1. Каирбеков Б.Г. Путь воды. Избранное: стихи и проза. – Москва: ТЕЗАУРУС, 2010.- 416 с.
2. Гришина Н.В. Концепт ВОДА в языковой картине мира: На основе номинативного и метафорического полей русского языка XIX-XX веков. Автореферат диссертации на соискание уч.степени канд.фил.наук. Саратов, 2002.
3. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М., 1998.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Филология, әдебиеттану және әлем тілдері факультетінің
магистранты Әзизова Айнұр

ТӘУЕЛСІЗДІК ТҰСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ КӨРКЕМ БЕЙНЕЛЕР КӨРІНІСІ

Сан ғасырлар бойы ата-бабаларымыз қасық қаны қалғанша күресіп, өмір бойы аңсап өткен тәуелсіздікке қол жеткізгенімізге де биыл 21жыл толып отыр. Осы жылдар ішінде егеменді еліміздің әлемдік ауқымда танылып үлгерген

мемлекеттік бағдарламаларында ұлттық руханиятқа кең өріс берілуі ғалымдардың жаңа бір ғылыми тынысын ашты. Соның нәтижесінде фольклор, этнография, көркем әдебиет салалары да өз нысандарына тереңдей еніп зерттеудің және өзара сабақтастықта дамудың жаңа белесіне көтерілді. Жазушылардың шығармаларындағы ұлттық таным мәселесі де қазіргі таңда зерттеу нысанына айналып отыр.

Қазіргі қазақ прозасының мәні ұлттық өмір салтымыздағы он саусағынан өнері тамған тұлғаларды сомдауынан көрінеді. Бұрынғы қазақ тұрмысындағы ұсталық, зергерлік өнерінің іздерін көркем шығарма арқылы қайта тірілту Таласбек Әсемқұловтың «Тал түс» атты туындысының ғана емес, қазіргі қазақ прозасының тың тақырыбы деуге болады. Себебі «Шебердің қолы ортақ» дейтін халқымыз темірден түйін түйген ұста, шеберлерді заманының толыққанды тұлғалары ретінде таныған. Көп уақыт бойына социалистік реализм талаптары тұрғысынан ғана қарағандықтан ұлттық ой-өрісіміздегі мұндай халықтық идеалдар көмескіленген.

Кезінде Мұхтар Әуезов әдебиеттегі ұлттық тұлға мәселесіне ерекше назар аударып, «Ойлы адам интеллектуальный адам дегеніңіз кім? Әрине бұл «оқымысты» немесе «интелегент» деген сөзімен барабар емес энциклопедиялық көп жақтан хабардар болу да интеллектің тереңдігін танытпайды. Қазіргі білім жеке ғылым саласына тереңдейтін мамандықты тілейді. Аристотельдің, Абуғали Ибн Синаның, Леонардо да Винчидің жан-жақтылығы бұл күнде мүмкін емес. Дәуіріміз бізден өзгені тілейді. Адамзаттың көп ғасырлы мәдениеті бізге қалдырған мұра да өз дәуірін туралы жауапты терең ойлан дейді. Ал біздің әдебиетіміз анық күткен қадірлі замандасымыздың өзі де өзінің дәуірін барлық қайшылықтарымен, бар кең көлемін де даналықпен қамтып, тани білетін адам»[1, 43б.], – деп атап көрсеткен болатын.

Адам болмысының жаратылысындағы ерекше қасиеттеріне мән беріп, сол арқылы кейіпкерлік даралау көркем прозадағы сәтті табыстардың бірі. Ұлттық болмыстағы ұсталық, зергерлік, аңшылық секілді кәсіп түрлері тұрмыс-тіршіліктен ығыстырылғанымен оның этно-мәдени құндылығын көркем шығарма арқылы беру жазушыдан тек шеберлікті ғана емес, тарихи зердені, өнерпаздық сан қырлы болмысты талап етеді. Осындай талап деңгейінен табылатын Т.Әсемқұловтің «Талтүс» романындағы ұста, шеберлер тұлғасы қазақтың ежелгі мәдени-рухани өмірінің сәулесі.

Шығармадағы диалог арқылы берілген басқалардың Ахметжан ұста жайлы ой-пікірлері болашақ кейіпкердің кім екендігінен хабардар етеді. Жазушы Ахметжан ұстаның қолы ғана ісмер емес, ой-өрісі кең, өткен-кеткен тарихтан мол хабары бар жан екендігін аша түсу үшін ас үстіндегі оның әңгімесін береді. Әңгіме ішіндегі әңгімеден оқырман да ұсталық өнердің қыр-сырына бойлап, оны үйрену, меңгеру, сол жолдағы шыңдалу өнегесімен қаныға түседі.

Шығармада Ахметжанның әңгімешілдік қыры, өткен мен бүгінді шебер қиоластырып, тағлымды тұстарын баяндай білетін өнері ерекше көзге түседі. Бұл үшін жазушы еске алу, еске түсіру әдістерін қаламгерлік шеберлікпен пайдалана білген. Өйткені, «Әдебиеттанудағы еске алу тәсілінің өзіне тән формалық, көркемдік қызметінің өзі адам санасының бір түпкірінде тығылып

2. Поливанов Е. Д. Где лежат причины языковой эволюции //Статьи по общему языкознанию. – М.: Наука, 1968. – 376 с.

3. Серебренников Б.А. Из истории звуков и форм тюркских языков.- «Советская тюркология», 1979, №3

4. Большая советская энциклопедия. Т.39. – М., 1956. – 664 с.

Поливанов Е.Д. Факторы фонетической эволюций языка как трудового процесса // Статьи по общему языкознанию. М., 1968, 90с

Резюме

Мақалада қазақ тіліндегі үнемдеу заңының лингвистикалық сипаты, олардың тіл деңгейлеріндегі көрінісі, үнем заңын тудырушы факторлар сөз болады. Үнемдеу заңының тілдегі негізгі ұғымдары анықталып, олардың қолданыс ерекшеліктері мен тілдегі қызметі теориялық тұрғыдан қарастырылды.

Резюме

В статье рассматривается лингвистический характер закона экономии на казахском языке и влияющие факторы на них. Закон экономии в языкознании рассматривается как одна из основных причин развития и изменения языковой системы.

Summary

This article discusses the linguistic character of the law of economy in the Kazakh language and the factors which may influence them. The law of economy in linguistics is regarded as one of the main reasons for the development and changes in the language system.

Пралиева Г.

М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері, ф., г. докторы, профессор

А.ІСІМАҚОВА ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЭКСИЗТЕНЦИАЛИЗМ МӘСЕЛЕСІ

Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымындағы әдебиет теориясы саласында табанды еңбек етіп келе жатқан санаулы ғалымдардың бірі–Айгүл Серікқызы Ісімақова. Ол 1980 жылы М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының аға лаборанты, сол жылы Москваның А.М.Горький атындағы Дүниежүзілік әдебиет институтында әдебиет теориясы бөлімінің стажеры, 1982-1985 жж. осы бөлімнің аспиранты болды. Аталған институтта «Қазіргі қазақ прозасының жанрлық жүйесінің ерекшеліктері» деген тақырыпта (ғылыми жетекшісі – филология ғылымдарының докторы, профессор

элеуметтік орта; 13) географиялық жағдайдың өзгеруі; 14) тілдердің бір-бірінен ажырасуы; 15) тілдердің бір-бірімен тоғысуы және т.б. [5, 63 б.].

2. *Психологиялық фактор.* Психологиялық фактордың үнемдеу заңын нақтылай түсетін бірінші құбылыстары – сөз жұту, үнсіз қалу.

Үнемдеу заңынан туындайтын сөз жұту құбылысы жеке адамның психикалық жай-күйіне байланысты болмақ. Сөйлеушінің сөйлеу актісіндегі сөздерінің жұтылуы түрлі психологиялық жағдаятқа байланысты екенін төмендегі түрлі сезім мен көңіл-күйдің өзгерісінен пайда болатын психологиялық жай-күйлердің әсерін анықтауға болады. *Сөз жұту психологиялық жай-күйге (яғни, «қорқу»; «толқу»; «өкіну»; «ашулану»; «сенімсіздік»; «үнсіз қалу»), бейвербалды амалдарды жатқызуға болады.*

Үнсіз қалу. Айтар сөздің кейбір бөліктері жазуда әдейі, мақсатты түрде сыртқа шығарылмай, көп нүкте арқылы беріледі. Мәгінде кейіпкердің айтайын деп тұрған сөзін оқырман айтқызбай-ақ саналы түрде түсінеді. Айтылмайтын, хатқа түсірілмейтін сөздер екі түрлі жағдайда беріледі: біріншісі, көп нүкте арқылы, екіншісі басқы әріптерінің берілуі арқылы, кей жағдайда басқы әріптері мен соңғы әріптері беріліп, ортасында көп нүктенің қойылуы арқылы да беріледі.

3. *Экстралингвистикалық фактор.* Экстралингвистикалық фактор да тілге қоғамның, қоғамда болып жатқан тарихи, саяси жағдайлардың тілге әсері қарастырылады. Е.Д. Поливанов үнемдеу мәселелерін тілдің лексика, фонетика, орфоэпия, грамматика, графика салаларында қарастырып, оны қысқарумен (сөз тудырудағы жаңа тәсіл ретінде танылатын қысқарған сөздер) байланыстырады. Ғалым үнемдеу заңының негізі элеуметтік (адамға тән жалқаулық), психофизиологиялық (мүмкіндігінше дыбыс жасаушы органдар қызметін қысқарту, мысалы, ауыз, ерін т.б. қозғалысы) факторларда жатқандығын көрсетеді [5, 90-113 бб.].

4. *Лингвистикалық фактор.* Үнемдеу заңын тудырушы факторлардың ішіндегі ең өнімдісі де осы – лингвистикалық фактор. Тілдің әр саласына қатысты көрінетін үнемдеу заңы фонетикада, лексикада, морфологияда, морфологияда және синтаксисте көп байқалады. Осы тіл деңгейлеріндегі көріністер лингвистикалық фактор аясында қарастырылады.

Қорыта келгенде, үнемдеу заңы – тіл атаулыға ортақ әмбебаптығымен, тіл деңгейлердің барлығын қамтитын жүйелілігімен, пайда болу себептерінің әр алуандығымен, тұрақтылыққа негізделетін нормалық сипатымен ерекшеленетін айырықша заң. Тілдер табиғатындағы түрлі ерекшеліктерге қарамастан, тілдік деңгейлерде тұтастай танылатын үнемдеу заңдылығы ғалымдардың назарын аударып отырған ірі тілдік құбылыс. Бұл мәселе әлі де тереңдей зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. – М.: Акад.Наук СССР, 1963. – Т.1. – 384 с.

қалған әртүрлі әсерлердің, ұғым-сенімдердің, белгілі бір оқиға – бейнелердің ойға оралуынан ішкі жан әлемінде бір-біріне тәуелді-тәуелсіз, өзара сабақтас сезімдердің тууына себеп болары сөзсіз. Еске алу – ішкі монологтың өріс алуына, оның өркендеп дамуына түрткі болар, яғни тұңғыш ойға берілудің алғашқы баспалдағы да» « [2, 41 б.].

Ахметжан ұстаның аузымен шертілген әңгімесі арқылы Кітапбай шебердің асқан өнерпаздығы мен өз ісіне ыждағаттылығы, шәкіртін шеберлікке шыңдау жолындағы қатаң талапкерлігі танылады.

Жазушының кейіпкерінің әңгімесінде ғана аты аталып, ерекше қасиеті тілге тиек етілетін ұста шеберлер көркем қиялдан туған бейнелер емес, ежелгі қазақ тұрмысының шынайы шындығы. Ұлттық кәсіп пен руханияттың тұтастығы бұзылмаған замандардағы адамдар болмысындағы парасат, сөзге беріктік, өзара құрмет сезімдерін жазушы асқан шеберлікпен бедерлей алған. Ол ұлттық образды қайта тірілтуден ғана емес, кәсіп иесіне тән көрікті де ойлы, тіл өрнектерінің шебер жымдасуымен де ерекшеленеді. Таланттыларға тән талғам мен психологиялық хал-күйді беруде жазушының ана тіліміздің байлығын терең меңгергендігі айқын аңғарылады. Өйткені қаламгер ұлтымыздың дәстүрлі мәдениеті мен киелі өнерінің қасиетін бүгінгі оқырман ойына оралтуды мұрат еткен және осы мұрат үддесінен шыға алған.

Ұлттық психологиямыздағы ерекшеліктерді сөз өнерінің көркемдік әлемінде талғампаздықпен бедерлейтін бұл туындыда кейіпкер тұлғасының тарихи даму динамикасы да сақталған. Әрбір дәуірдің талабына сәйкес ұлттық құндылықтардың өзгеріске түсуі оңай бола салатын құбылыс емес. Қаламгер ғасырлар бойы халықтың ой-санасы мен тұрмыс-тіршілігінің айнасы болған ұсталық, зергерлік шеберліктің сын-сипатын суреттеумен шектеліп қана қоймайды. Сол қасиет, киені аңсаған ұрпақтың жан дүниесіне де суреткерлік көзбен бойлай білген.

Халық прозасы үлгілерін жіті тексергенде аңшы-мергендердің бейнесі, негізінен, екі түрлі арнада сомдалғаны байқалды. Аңшы-мергендер қауымды азық-түлікпен, жылы тері киіммен қамтамасыз ететін, ел-жұртын табиғаттың дүлей күштерінен батыл қорғайтын өз заманының идеал тұлғасы болғандықтан ертегі мен хикая жанрларында киеге баланып, мадақталып, олардың мінсіз тұлғасы суреттеледі.

Ал, мифтерде керісінше қатігез мергендер қарғысқа ұрынып, Тәңір тарапынан ауыр жазаға ұшырайды. Осы ерекшеліктердің себеп-салдары рулық замандағы шаруашылық пен дүниетанымның терең қатпарында жатқандығы мәлім.

А.Сейдімбектің «Рамазан мерген» атты әңгімесінде аңшылық кәсіптің қыры мен сыры, қалтарысты құпиясы, жан-жануарлардың қасиетін тани білген сұңғыла қасиеті ашылады. Бұл әңгіме хикаялық сипатта басталғанмен шығарма ішіндегі оқиғаларда өмір шындығы басым жатады.

«Бұл мезгіл, әсіресе, мың-мындап жөңкілген киікке қолайлы. Ала жаздай сай-сала, сағымды далада шашырай жайылған киік, енді үйір құрап, ешкі-лақтары әлуатті құлтекелерді төңіректеп, күйекке түсер алдында бір-біріне бой үйретесіді. Жер сонысын көп шалған сақ текелерге қосылған соң, қалың киік күнде қонданып, қабырғаларын май жауып шыға келеді. Бұл кезде киік аулау – қияметтің қайымы.

Ертеден қара кешке желдеп жайылған киік қияннан қыт еткенді көргіш келеді. Шілденің ми қайнаған ыстығында ғой пысынап көп жусаған киікті кім көрінгеннің атып ала беретіні. Ал қазіргідей сары күзде аңшының аңшысы ғана өнерін асырып барып, қанжығасын қандай алады» [4, 165 б.].

Авторлық баяндаудағы табиғат мезгіліне сай аң аулау үрдісінің де ерекшелігі болатындығын бұлайша сипаттаудың себебі шығарма барысында ғана ашылады. Мезгілдің мінезіне тән қиындыққа қарамастан аулайтын киіктің қондылығы мен аң аулаудың қиындығын таңдап алатын Рамазан мерген аңшылығы алдыңғы талданған Сағын қарттан өзгеше. Ол аңшылыққа деген ынтызарлық, аңсарлық сезім.

Зерттеу барысында ғылыми тұрғыдан сарапталған А.Сейдімбектің «Рамазан мерген», Т.Әсемқұловтың «Тал түс», т.б. шығармалардағы қазақтың бұрынғы қоғамдық әлеуметтік өмірінде зор ықпал атқарған ұста, шебер, күйші, ақын т.б. тарихи тұлғалардың көркемдік бейнесін сомдалған. Туындылардың тағылымдық – тәрбиелік маңызы зор. Себебі, бүгінгі жахандану үрдісіндегі ақпараттар ағынында өмір сүріп жатқан жас ұрпақ үшін ұлттық өнердің құдіретімен сол өнерді кие тұтқан тұлғалардың өмір өрнектерге үнелте отырып, ұрпақты тәрбиелеуде бұл шығармалардың көркемдік құны жоғары. Зерттеу жұмысы осы мақсат мүдден шығуды көздеген. Олай дейтіміз: Ең алдымен тұлға деген ұғым – тарихи өлшем. Яғни, тарихи тұрғыдан ел үшін, халық үшін, орасан маңызы зор, тарихи мәні терен іс әрекетке барған, немесе аса жауапты тарихи сәттерде халық тағдырында айырықша орны болған адамға халықтың өзі осындай тұлғалық денгейге көтеретін бағаны беріп отырған.

Жоғарыда талданған шығармалардағы өнерпаз тұлғалар қазақ тарихындағы нақтылы тарихтың көрінісі. Талантты қаламгерлер А.Сейдімбек, Т.Әсемқұлов осы ұлттық құндылық тарихын қайта жаңғырту арқылы қазақ прозасында сүбелі үлес қосып отыр. Көне заманғы мифтен бастап, түрлі фольклорлық түсініктер қаламгерлердің творчестволық, интеллектуалдық мүмкінгі нәтижесінде бүгінгі өмір шындығымен ұштасып отыр. Халықтың дәстүрлі эстетикасы мен генетикалық байланыстың жандануы ұлттық рухты жаңғыртуды қажет етіп отырған, заман талабының рухани сұранысын өтейтін өнегелі үрдіс. Бұл тұрғыда қазақ прозасындағы қаламгерлердің кең тынысты творчестволық құлашы танылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Мұхтар Әуезов тағлымы: әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: «Жазушы», 1987. – 43 б.
2. Пірәлиева Г. Ішкі монолог. – Алматы: Ердәулет «Қазақстан», 1994. – 212 б.
3. Әсемқұлов Т. Тал түс. – Алматы, 2002.
4. Сейдімбек А. Аққыз. – Алматы, 2002. – 410 б.

Тілдің дамуындағы үнемдеуді белгілі бір кезеңнің, дәуірдің ғана жемісі деп қарауға келмейді. Бұл құбылыс адамзат тілі пайда болып, дамуы активтенген кезде пайда болған. Алғашқы тіл пайда болған кезде тіліміз үнемделу заңдылығына жиі ұшырады деп айту қиындау. Себебі ол кезде тілде үнемдеуден гөрі өрістеу, қарқындап даму орын алды. Әрине, тілдің дамуы адам санасының өрістеуін негізге ала отырып қарыштады. Кез келген үнемдеуге ұшыраған сөздің табиғатын қарастыра отырып, оған дейінгі қолданылып келген белгілі бір тілдің заңды жалғасы ретінде, сол халық тілінің ерекшелігі ретінде көрініс тауып, өзі өмір сүріп отырған дәуірде белгілі бір тілдік аяда қолданылып, қызмет атқара отырып, келесі бір кезеңге өзі өмір сүрген уақыттың айырмашылығы ретінде беріліп отыратын жалпы тілдің дамуымен байланысты болады. Осындай күрделі өзгертулер мен құбылысты басынан өткізе отырып, біздің дәуірімізге дейін жеткен үнемдеу заңдылығы бір кезеңнің құбылысы ретінде қарастырылмайды.

Тіл біліміндегі үнемдеу, оның табиғаты, үнемделу себебі, салдары, фонетика саласына тиесілі дыбыстардың үнемделуі, лексика саласындағы лексемалардың үнемделуі, морфология саласында қарастырылатын морфемалардың үнемделуі, синтаксистік үнемделулердің туындауына себеп болатын түрлі факторлар болады. Үнемдеудің сыры адамзатта ма, адамзат өмір сүріп отырған қоғамда ма, адамның психологиясында ма, жок әлде әлеуметтік жағдай ма, тілдің қолданылуындағы ұзақ уақыт па деген сұрақтар айналасында көп зерттеу қажет болады. Ол үшін, ең бірінші, үнемдеу заңына ұшыраған барлық ықшамдалу түрлерін жинақтап, оларды тілдік өзгерістеріне байланысты жіктеп, ықшамдалу процесінің факторларын анықтауға, айқындауға болады. Үнемдеу заңдылығының тіл білімінің барлық салаларына қатысы бар болғандықтан, үнемделуге, жаңа сапа мен мазмұнға ауысуға, кей жағдайларда мағынасын өзгертпейтін, стильдік тұрғыдан жаңа сапаға, қасиетке ие болуына итермелеген жалпы адамзат тіліндегі үнемдеу заңының пайда болуына әсер етуші факторларды қарастырайық:

1. *Физиологиялық фактор.* Жалпы адамзат баласы тіліне тән қасиет – сөйлеуге кететін күшті барынша аз жұмсауға ұмтылу. Сөзді айтуға кететін физикалық қуатты үнемдеп жұмсауда барлық тілдер артикуляциясы мен акустикасы жағынан үйлесіп келуді көздейді. Бұл, әсіресе, агглютинативті тілдерге тән құбылыс. Дүние жүзі тілдерінің ішінде түркі тілдерінде дыбыстардың ықшамдалуы бұл құбылыстың тек үнемдеу заңымен ғана байланысты емес, сонымен қатар халықтың этногенезі мен глоттогенезіне тікелей қатысты бола отырып, тілде заңдылық ретінде қалыптасқандығын көрсетеді.

Ғалым Е.Д. Поливанов түркі тілдеріндегі дыбыстардың үнемделуінің пайда болуына негіз болатын мынандай фонетикалық және физиологиялық құбылыстарды атайды: 1) сөзді айтуға, дыбыстауға кететін энергияны үнемдеу; 2) дыбыстауға кететін күшті (қуатты) мейлінше аз жұмсау; 3) үйлесімділікке ұмтылу; 4) әуезділікке ұмтылу; 5) дыбыстардың өзгеруге табиғи бейімділігі; 6) тілдік жүйені жетілдірудің ішкі қажеттілігі; 7) фонемаларды функционалдық сипатына қарай саралау; 8) дыбыстардың артикуляциялық орнын өзгертуі; 9) бір дыбыстық комплекстегі дыбыстардың позициялық жағдайы; 10) өзгеретін дыбыстың белгілі бір дыбыстардың қоршауында келуі; 11) екпін; 12)

заңы болғандықтан, тіршілік ортадағы үнемдеу заңдарына тән ортақтық болу қажет. Тіл білімінде көрініс табатын барлық заңдар, жалпы заң тұрғысынан алып қарағанда, (мысалы, сингармонизм, үнемдеу, ұқсату т.б.) туралы тұжырымдар қалыптасып, бір ізге түсіп жүйеленбеген. Осы себептен көптеген лингвистикалық еңбектерде заң ұғымының аясында қарастырылған ұғымдар құбылыс, принцип, бірінде заңдылық деп көрсетілген.

Үнемдеу заңы физиологиямен, психологиямен, таныммен байланысты. Бұл жан-жақтылық аталған мәселенің күрделілігінде ғана емес, мазмұнның ауқымдылығымен де түсіндіріледі. Үнемдеудің тілге ықпалының нәтижесінде маңызсыздану (деактуализация), мәжбүрлік, мәдениеттілік және т.б. логикалық категориялармен бірге редукция, элизия, гаплогия және т.б. тілдік заңдылықтармен астасып жатады. Сондықтан үнемдеу заңы тіл білімінің функционалдық бағыттағы прагмалингвистика, паралингвистика, психолінгвистика, когнитивті лингвистика, әлеуметтік лингвистика сынды салаларымен байланыстыра зерттеуді қажет етеді.

Үнемдеу заңының табиғаты күрделі болғандықтан, ғылымның әр саласында оның жекелеген қырлары ғана зерттеліп келеді. Қазақ тіл білімінде үнемдеу заңы прагматикалық әдіс арқылы сөйлеудегі субъект пен адресанттың позициясы тұрғысынан қарастырылса, әлеуметтік лингвистика бұл құбылыстың рационалдық сөйлеу әрекетімен байланысын, когнитивтік лингвистика фрейм теориясымен, психолінгвистика ақпаратты қабылдау мен беру ерекшеліктері және коммуникация теориясы тұрғысынан қарастырып келген. Сондықтан үнемдеу заңының тілге ықпалының нәтижесінде болатын заңдылықтарды жүйелі түрде қарастыру зерттеуіміздің басты ерекшелігі болып табылады.

Тілдің барлық деңгейінде көрінетін үнемдеу заңының нәтижелері мен салдары туралы айтылған пікірлер аталған заңның тілге ықпал етуіне себепші болған факторлардың бар екенін мойындайды.

Тілдегі үнемдеу адам ойы мен санасында қалыптасқан, сөйлеушінің қарым-қатынас жасау барысында жұмсайтын энергиясының үнемделуін, ойды жеткізушінің құрылымдық жағынан қысқа әрі мағыналық, мазмұндық жағынан бай, өкпеден шыққан ауаның бірыңғай, біркелкі, бірдеңгейлестігін, сонымен қатар сол тілде сөйлеушінің тілінің әуезділігін, эмоцияны адамның қолданылу ыңғайына қарай бейімделуін қамтамасыз етеді және қарастырады.

Тілдік үнемдеу құбылысының сөйлеуге қатысты екеніндей, сөйлеуші коммуникация тілге тұлға ретінде өз ойын тілдің барлық деңгейлеріне қатысты ықшамдап жеткізе алуына түрлі факторлар әсер етеді. Сондықтан бір ғана сөзге көп мағына сыйғызу арқылы сөйлеушінің де, тыңдаушының да эмоциясы сол жағдайға байланысты болады. Оның өзі қаншалықты ықшамдалып айтылса, тыңдаушы да соншалықты тез түсініп, ойдың ықшам жеткізілуімен қатар, уақыт үнемдеуге де септігін тигізеді. Сонымен қатар осы жағдайда уақыт факторының да алатын орны ерекше. Себебі үнемдеу заңының өзі – уақыттың үнемделуімен тығыз байланысты заңдылық.

PROBLÉMU VÝZKUMY JAZYKU

Федірчик І.Я.

Чернівецький національний університет, Україна

ОСОБЛИВОСТІ СЛОВОТВОРУ ІМЕННИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ОСІБ ЗА ПРОФЕСІЄЮ В СУЧАСНІЙ НІМЕЦЬКІЙ МОВІ

Як відомо, німецька мова з типологічної точки зору є мовою словотвору, тобто в ній постійно відбуваються процеси, які зумовлюють виникнення нових слів, їх словозмін або ж їх утворення шляхом поєднання декількох лексичних одиниць в одне ціле [3, с. 25]. На граматичному рівні процеси поповнення новими словами в німецькій мові спостерігалися ще щонайпізніше в ранню добу середньовісній німецької мови, коли відбувався перехід від синтезу до аналізу [1, с. 55]. А на лексичному рівні століттями відбувався зворотній процес – від аналізу до синтезу. Так, певні групи слів, як-от: «Arzt an einem Krankenhaus» чи «Kind, das in den Kindergarten geht», перетворились на слова *Krankenhausarzt* та *Kindergartenkind*. За словами Я. Грімма, кожне просте слово може замінити 50 похідних слів, а кожне похідне слово – 10 складних слів [2, с. 58]. Однак прості слова на позначення осіб не завжди є передумовою для утворення нових складних слів: деякі з них є запозиченнями з англійської мови, такі як наприклад, *Baby, Girl, Freak*, оскільки в англійській мові, на відміну від німецької, залишилось дуже багато простих слів і вони активно вживаються.

Морфологічний аналіз усіх іменників на позначення осіб в німецькій мові, яких нараховують близько 15 000 одиниць, вказує на те, що 8 % іменників є простими словами, а 92 % – конструкціями, які утворилися внаслідок додавання афіксів та зміни слів, тобто є похідними або складними словами [1, с. 3]. Тому стосовно іменників на позначення осіб в німецькій мові можна зазначити, що вони беруть активну участь у словотвірних процесах [4, с. 65].

Зупинимось детальніше на складних іменниках на позначення осіб за професією у сучасній німецькій мові. У нашій вибірці зустрілися складні слова з іменниками на позначення осіб у ролі як детермінатів, так і детермінантів:

- 1) Складні слова, в яких детермінат позначає особу (90% випадків): *Ge-fängnisarzt* «тюремний лікар», *Lateinlehrer* «вчитель латини»;
- 2) Складні слова, в яких і детермінат, і детермінант позначають особу (10%): *Fürstbischof* «архієпископ», *Schülerlotse* «учень старших класів».

Морфологічний склад композитів має таку структуру:

- іменник + іменник: *Schulkind* «школяр», *Schlüsselkind* «дитина, котра через зайнятість батьків часто залишається сама вдома і її батьки залишають ключі»;
- прикметник + іменник: *Kleinkind* «малолітня дитина», *Enkelkind* «внук, внучка», *Schwarzseher* «песиміст»;
- дієслово + іменник: *Spielkind* «дитина молодшого віку», *Wickelkind* «грудна дитина», *Leseratte* «книголюб»;
- частка + іменник: *Mitmensch* «ближній», *Übermensch* «надлюдина»;
- прийменник + прикметник: *Untertan* «підданий»;
- прийменник + дієслово: *Untergeber* «підлеглий», *Untermieter* «співмешканець; квартирант», *Unterdrücker* «тиран»;
- числівник + іменник: *Dreikäsehoch* «карапуз, пузань»;
- заперечення + іменник: *Nichtfachmann* «неспеціаліст», *Nichtstuer* «нероба, ледащо»;
- префікс + прикметник: *Befreier* «визволитель», *Einheimischer* «місцевий житель»;
- префікс + дієслово: *Geknechtete* «поневолений».

Детермінанти часто ще називають означальними складними словами [5, с. 78], тому що всередині цих слів відбувається процес означення слова: детермінант А визначає детермінат Б, тобто А модифікує Б, як-от: *Gefängnisarzt* «лікар, який працює у в'язниці». Формально та семантично однорідними є також наступні слова: *Schularzt* «шільний лікар», *Krankenhausarzt* «стаціонарний лікар», *Stationsarzt* «лікар ординаторської», *Werk(s)arzt* «лікар, який працює на фабриці, підприємстві або на заводі», *Anstaltsarzt* «санаторний лікар», *Schiffsarzt* «лікар на кораблі», *Feldarzt* «воєнний лікар».

Наступні приклади показують зміну значення і вживання композитів з детермінатом *Arzt*: *Kinderarzt* «дитячий лікар, педіатр», *Frauenarzt* «жіночий лікар, гінеколог», *Truppenarzt* «військовий лікар», *Irrenarzt* «лікар-психіатр», *Tierarzt* «ветеринар»; *Zahnarzt* «стоматолог», *Augenarzt* «окуліст», *Ohrenarzt* «лор», *Hautarzt* «дерматолог», *Nervenarzt* «невропатолог», *Operationsarzt* «хірург»; *Impfarzt* «лікар, який робить щеплення», *Narkosearzt* «анестезіолог»; *Chefarzt* «головний лікар», *Oberarzt* «завідуючий відділенням», *Assistenzarzt* «лікар-асистент, молодший ординатор», *Sekundararzt* «молодший лікар». Як бачимо, визначальним словом у кожному найменуванні особи у наведених словах є професія *Arzt*, але це найменування змінює своє значення і вживання залежно від того чи іншу виду професійної діяльності чи вузької спеціалізації лікаря.

Модифікація іменників на позначення осіб за професією спостерігається також у складних словах із визначальним словом *Lehrer* «учитель»:

1) *Grundschullehrer* «вчитель початкової школи», *Hauptschullehrer* «вчитель неповної середньої школи», *Berufsschullehrer* «викладач школи із певним професійним спрямуванням», *Hochschullehrer* «викладач вузу»;

тән және олардың тұрақты түрде осылай ықшамдалып қолданылуы үнемдеудің заң екенін нақтылай түседі.

Үшіншісі – қолданыс жиілігі нәтижесінде нормаға айналуы. Мысалы: көсемшенің –а, –е тұлғаларынан кейін келетін жіктік жалғауының III жағының құрамындағы дауысты дыбыстардың ықшамдалып түсіріліп айтылуы да үнемдеу заңының жүзеге асқанын көрсетеді: *жетеді* – *жетет*, *барады* – *барат*, *келеді* – *келет*, *қарайды* – *қарайт*, *жүреді* – *жүрет*, *тұрады* – *тұрат*, *сызады* – *сызат*, *сүйеді* – *сүйет*, *көреді* – *көрет*, *қалады* – *қалат*. Бұл құбылыс та сөйлеу нормасына айналып, заңдылыққа айналған.

Төртіншісі – диалектиканың даму заңдылықтарына сүйенетіндігі. Мысалы, қарама-қарсылықтың бірлігі мен күресі заңына сәйкес – күрделену мен ықшамдалу құбылыстары, дамудың спираль тәрізділігі сияқты диалектика заңдарымен тікелей байланысты.

Заң – материалдық дүниенің негізгі белгілері мен даму үрдісін анықтайтын байланыстар мен қатынастардың жиынтығы, ал құбылыс шындықтың сыртқы жақтарын көрсететін нақты жағдай, қасиет немесе процестер. Құбылыс үрдіске айналса, заңдылық тудырады. Кейде заңның нәтижесінде белгілі бір құбылыстар туындап жатады. Олай болса, бұл екеуінің байланысы – диалектикалық байланыс. Сондықтан да үнемдеу – заң, ал бұл заңмен байланысты құбылыс – ықшамдау құбылысы. Осы жерде **үнемдеу заңының бесінші белгісі** келіп шығады. Ол тілдегі сан алуан **құбылыстар мен үдерістерді өзіне тәуелді** ете алу қасиеті.

Осыған дейінгі зерттеулерде тілдегі кірігу, сіңісу, жылысу, дыбыстық үнемдеу, ықшамдалудың басқа да түрлері, үнемдеудің жекелеген түрлерін жеке-дара қарастырып келген жұмыстар – тіліміздегі үнемдеу заңының өзіндік үлкен орны бар, ірі заң ретінде танудың бірден-бір дәлелі. Осыған дейінгі зерттеулер тілдегі бұрын құбылыс, принцип деп аталынып келген ұғымдарды заң ретінде қарастыруға толық мүмкіндік береді. Сондықтан үнемдеу заңының тілдің жүйесіне ықпалының нәтижесінде туындайтын тілдің ішкі заңдылықтары тілдің барлық салаларына қатысты (фонетика, морфонология, морфология, лексика, синтаксис) жүйеленген түрде, толық жинақталып, қарастырылып отырған мәселенің тіл ғылымындағы өзіндік үлкен салмағын көрсетеді.

Үнемдеу адамның ойлау қабілетіне және қоғамның дамуына, танымның да өзгеруіне байланысты болғандықтан, үнемдеу заңының күрделі табиғаты оның қыр-сырын ашуда, тілдегі көріністерін зерттеуде ерекше амал-тәсілдерді қажет етеді. Үнемдеу заңы антикалық дәуірдегі ойшылдардан бастап, қазіргі ғылымның әр түрлі саласындағы зерттеушілердің қызығушылығын туғызып келеді. Үнем заңының жүзеге асуының өзі тілдік философияға негізделеді. Тек қана тілдегі үнемделу ғана емес, кез келген құбылыстағы үнемдеулердің өздеріне тән ортақ белгілері, сипаттары болуы керек. Осы тұрғыдан келгенде диалектикалық материализм философиясы әрбір заңға тән ортақ сипаттардың болу керектігін көрсетеді. Біздің зерттеуіміздің нысаны тіл біліміндегі үнемдеу

үнемдеудің пайда болуын бұрын фонетика саласында қарастырылып жүрген гаплоглогия, редукция, метатеза секілді құбылыстармен қатар, ассимиляциялық және диссимиляциялық құбылыстардың үнемделуге қатысы бар екенін көрсетеді [3,96 б.].

Түркітанудағы сөздердің ықшамдауға ұшырауы дыбыстардың түсірілуімен және буындардың кірігуімен сипатталды. Осы мәселелер белгілі түркітанушы ғалым В.В. Радлов, А. Самойлович, Н.А. Ашмарин, Ж. Дени, Ф. Катанов, Н.К. Дмитриев, А.Н. Кононов, А. Котвич, Э.В. Севортян, Н.А. Баскаков, А.М. Щербак және т.б. түркітанушы-ғалымдардың еңбектерінде қарастырылды.

Қазақ тіл білімінде үнемдеуді А. Байтұрсынұлы, С. Аманжолов, М. Балақаев, І. Кенесбаев, Ғ. Мұсабаев, М. Томанов, А. Ысқаков, М. Дүйсебаева, А. Айғабылов, С. Мырзабеков, С. Исаев, Ә. Ибагов, Ә. Қайдаров, Р. Сыздықова, Б. Сағындықұлы, Р. Әмір, Ә. Жүнісбеков, Н. Уәлиев сынды ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған.

Қазіргі лингвистикалық зерттеулерге назар аударар болсақ *заң*, *заңдылық*, *ұғым*, *құбылыс*, *үдеріс*, *үрдіс* деген бір-бірінен ұғымдық айырмашылығы бар сөздер қатар, жарыса қолданылып жүргенін аңғару қиын емес. Бұл мәселе бүгінгі біздің нысанамыз – үнемдеу заңына да қатысты. Тілдік қолданыстағы осы жайтқа назар аудара отырып, үнемдеудің заңдық мәртебесін айқындап алуды жөн көрдік. Сонымен, *үнемдеу заң ба, құбылыс па, үдеріс пе?*

Жалпы лингвистикалық заң дегеніміздің өзі не? Оның сипаты қандай?

Энциклопедиялық сөздікте тілдік (лингвистикалық) заңға берілген анықтаманың жалпы мазмұны мынадай: «Тілдік заң, лингвистикалық заң – белгілі бір тілге, әр түрлі тілдерге немесе жалпы тілге тән ереже, заңдылық» [4, 19 б.].

Лингвистикалық терминдерге арналған сөздіктерде тілдік заң деген ұғым былайша көрініс тапқан:

Қазіргі кезде тілдің ішкі заңдары ретінде төмендегі заңдар көрсетіліп жүр:

– *аналогия заңы* (сөйлеуде дыбыстарды үндестіру);

– *тілдік дәстүрлер заңы* (формаларды тұрақтандыруға ұмтылу);

– *үнемдеу заңы*;

– *қайшылықтар заңы*.

Аталған заңдар барлық тілге **ортақтығымен** ерекшеленеді. Бұл – бірінші белгісі.

Тілдік заңның екінші бір қасиеті – **тұрақтылық**. Белгілі бір тұрақты шарттар болғанда, құбылыстардың қайталанып келуі, ондай құбылыстардың жиі-жиі орын алуы тұрақты түрде іске асқанда және сол арқылы тілдік құбылыстардың жиі болуы сол құбылысты заң дәрежесіне көтереді. Мысалы, тіліміздегі есімшенің өткен шақ (-ған, -ген) және көсемшенің өткен шақ (-а, -е) тұлғаларының тілімізде тұрақты түрде *барғанмын – барғам, келгенмін – келгем, бергенмін – бергем, жазғанмын – жазғам, барамын – барам, сүйемін – сүйем, жүремін – жүрем* деген тұлғада қысқарып келуі тіліміздегі барлық етістікке

2) *Lateinlehrer* «вчитель латини», *Deutschlehrer* «вчитель німецької мови», *Geschichtslehrer* «вчитель історії», *Physiklehrer* «вчитель фізики», *Klavierlehrer* «вчитель фортепіано», *Reitlehrer* «інструктор з верхової їзди», *Tanzlehrer* «вчитель танців»;

3) *Junglehrer* «вчитель-стажист», *Hauptlehrer* «вчитель – завідувач допоміжної школи», *Privatlehrer* «приватний вчитель»;

4) *Klassenlehrer* «класний керівник», *Vertrauenslehrer* «вчитель, котрому можуть довіряти учні».

У першій групі іменник *Lehrer* охарактеризовано з точки зору викладання у тій чи іншій школі і з погляду професійного рівня самого вчителя. Друга група наголошує на конкретному предметі, який викладає вчитель: *Latein, Deutsch, Mathematik, Physik, Tanzen* і т. д. У третій групі на передній план висунуто характеристики віку, фаху чи спрямування певного вчителя. Четверта група оцінює вчителя не тільки за його професійними здібностями, але й людськими якостями: як саме він виховує учнів і вселяє в них довіру до самого себе.

Під час вивчення німецької мови як іноземної постає питання і про ізоморфію слів на морфологічному рівні і розходження на семантичному, як-от: *Osterreisende* (відношення часу), *Chinareisende* (відношення місця), *Schiffreisende* (відношення до засобу), *Urlaubsreisende* (співвідношення цілі).

У подальшому планується комплексно описати словотворення іменників на позначення осіб за професією у кількісному плані і повністю охарактеризувати їх словотвірні типи.

Література:

1. Braun P. Personenbezeichnungen: der Mensch in der deutschen Sprache / Braun Peter. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1997. – 157 S.

2. Grimm J. Vorrede zum Deutschen Wörterbuch / Grimm Jakob. – Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1854. – S. XLIII. – 3 – 7 s.

3. Pohl I. Wort und Wortschatz Beiträge zur Lexikologie / I. Pohl, E. Horst. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1995. – 203 S.

4. Schippan T. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache / Thea Schippan. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1992. – 306 S.

5. Simmler F. Morphologie des Deutschen. Flexions- und Wortbildungsmorphologie / Franz Simmler. – Berlin: Weidler, 1998. – 165 S.

К.п.н. Серегина М.А.

Педагогический институт Южного федерального университета, Россия

ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКАЯ КАРТИНА МИРА: ВОПРОСЫ ТЕОРИИ

Язык – это один из способов формирования и существования знаний человека о мире. Отражая в процессе деятельности объективный мир, человек фиксирует в слове результаты познания.

Совокупность зафиксированных в единицах языка разных уровней представлений народа о действительности и о мире, отражённых в системных значениях языковых знаков, представляет собой языковую картину мира. Яркими репрезентантами знаний народа в языке являются паремии, которые образуют паремиологическую картину мира.

Паремиологическая картина мира является инвариантной частью языковой картины мира, которая отражает обобщённую культурно значимую информацию и стереотипические представления народа о мире. Паремииологическая картина мира являет собой компрессию социально-культурного опыта народа, так как он представлен в обобщённом и типизированном виде. Паремии не только нацеливают на верную, с точки зрения социума, оценку события, но и моделирует ряд ситуаций, которые объёмно и полифонично представляют всё многообразие компромиссных оценок и обобщающих выводов. Они сообщают о стереотипном видении типичной ситуации в соответствии с менталитетом народа. Паремииологическая картина мира содержит черты специфичности, которые сохраняются во внутренней форме паремий. Так, например, паремии *Богатому идти в суд – трын-трава; бедному – долой голова; Не бойся суда, бойся судьбы; То-то и закон, как судья знаком; Судье полезно, что в карман полезло; Закон – дышло: куда хочешь, туда и воротишь* или *Es kann nicht sein ein recht Gericht, wo der Pfennig das Urteil spricht; Schlecht und recht kommt selten vor Gericht; Wer den Richter kennt, der kennt noch nicht das Gericht; Wie der Richter, so das Recht; Ein Gesetz gilt nicht überall; Wie die Gesetze, so die Richter* являются экспликацией коллективного когнитивного пространства «право» в русском и немецком языках. Приведённые паремии нацеливают на отрицательную оценку судопроизводства в обоих языках через стереотипное моделирование типичных ситуаций: богатый человек может подкупить судью и выиграть дело; суд и его решение часто бывают несправедливыми; часто по настоящему виновные избегают суда; если знаешь судью, то можно решить дело в свою пользу; закон можно толковать в свою пользу; если законы несправедливы, то и решения судей также несправедливы.

Паремиологическая картина мира формируется как результат непосредственного восприятия мира и его осмысления. Она возникает в национальном соз-

Сонымен, қорытындылай келе, одағайлану процесіне тіліміздегі лексикалық мағынаға ие сөздер ұшыраған. Ол сөздер – транспозицияның жемісі деп қорытындылауға болады.

Транспозиция процесі тіл дамуында үнемі болатын, әрі барлық сөз таптарына қатысты құбылыс. Себебі сөз таптарының бәрі бір-бірімен мағыналық жағынан байланысты. Барлық сөз таптарындағы сөздер табиғаттағы немесе қоғамдағы заттар мен құбылыстардың сипатын танытуға арналған. Ал бір заттың аты, қимылы, әрекеті, белгісі, сапасы т.б. бір-бірімен жақын, сабақтас болып, шығу нүктесі ортақ болады.

Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.

В статье рассматривались процесс транспозиции в казахском языке.

Филология ғылымдарының кандидаты Оданова С.А.

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

(Қазақстан, Алматы)

ТІЛДЕГІ ҮНЕМ ЗАҢЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі қазақ тіл білімінде тілдің ұлттық сипатын, ұлттық танымның, рухтың тілдегі көріністерін зерттеу бағытындағы еңбектер мол екені баршамызға мәлім. Ал ойлау мен тіл арасындағы байланыстың нәтижесінде туындайтын үнемдеу заңының тілдің жүйесіне, құрылымына және оның әр деңгейіне ықпалы – зерттеуді күтіп тұрған қазақ тіл білімінің маңызды мәселелерінің бірі. Сонымен қатар үнемдеудің заң ретінде лингвистикалық мәртебесінің нақтыланбауы, тілде лингвистикалық заң, заңдылық, құбылыс ұғымдарының диффинициясы ажыратылмай жарыса колданылып жүруі де бұл зерттеудің өзектілігін танытады.

Тіл білімінде үнемдеу әр қырынан қарастырылды. Айталық, орыс тіл білімінде Бодуэн де Куртенэ үнемдеуді принцип ретінде қарастырды. Ол сөйлеу кезіндегі ықшамдалудың ыңғайлылыққа, біркелкілікке ұмтылатынын: а) дыбыстық өзгерістердің, ықшамдалулардың күрделіден қарапайымға қарай бейімделуде физиологиялық ерекшеліктің ескерілуін; ә) синтаксистегі сөйлеу кезіндегі ойға қатысты мүшелердің айтылмай, нақтылықтан абстракциялыққа өтуін қадағалауды қажет деп санайды [1,186]. Бодуэн де Куртенэнің ой-пікірлерін Г.Д. Поливанов әрі қарай дамытып, лексикалық, фонетикалық, грамматикалық, графикалық бөліктердегі фонетикалық, фонациялық ықшамдалуларды зерттеді [2,134]. Б.А. Серебренников, Л.И. Ройзензондар

өкінгенде, ант беруде Алла есімін алып ауызға алудан пайда болған. Яғни Алла (һи) деген екі түрлі көрсеткіштің бірігіп, кірігуінен пайда болған деген өзіміздің болжамымыз бар. Алғашқы сезім, көңіл-күйдің жоғары деңгейде берілуі осы одағай сөздердің пайда болуына әкелген.

Императивтік ишара одағайларының ішінде де өзгеше сөздерден ауысып, мағынасыздыққа ұшыраған сөздер кездеседі. *Айда* адамның адресіне бағытталған біраз бұйыру, біраз жекіру мағынасы бар одағайды шығу тегіне қарай *айда* етістігінен пайда болған деп есептейміз. Себебі *айда* етістігінің құрамындағы бір мағына – жүру мағынасы. Осы мағына оған *айда, шап, жүгір, кет, бар* деген мағыналарды бойына жинақтаған. Келе-келе *айда* *содан бүйіттік, сүйіттік* деп келетін ауызекі сөйлеу тілінде де кездесетін мағынасы *осыдан кейін* деген мағынаға саяды. Бұл мағына да алдыңғы мағыналармен қабысып тұр. Сондықтан етістік мағыналы сөз одағайланған деген ойымыз бар.

Тек одағайы да *тек отыр, жай, әншейін қара отыр* деген мағынаны білдіретін ойды беруде қолданылады. Одағайдың өзіне тән интонациясының болуына байланысты *тек отыр* деп ұрсу, жекірудегі *отыр* сөзі қысқарып, тілдік үнемдеуге ұшырап, *тек* деген сөз одағай болып қалыптасады. Яғни үстеуленген сын есімнің одағайлану процесі осы жерден байқалады. Демек, алғашқыда сын есім → үстеу → одағай болып дамуды басынан өткізген.

Итке бағышталып айтылатын *айтақ-айтақ* одағайы да өзге сөздерден транспозициялану арқылы жасалған. Итке бұл одағай сөз малға қасқыр тигенде немесе өзге де оқыс жағдайлар болған кезде айтылады. Демек, *жүгіру, бару* мағынасы осы одағайда бар. Айтақ одағайы туралы екі түрлі пікіріміз бар:

Біріншісі, *айтақ* сөзіне морфемдік талдау жасасақ түбірі ай-та-қ деген үш морфемадан тұратынын байқауға болады. Ай түбірінде аяқ сөзі жатыр. Демек ая(қ)-түбірі, -та – етістік тудырушы жұрнақ, -қ – заттық ұғым тудырушы жұрнақ. Демек, итке арнайы айтылатын атау мағынасын білдіретін сөз. Тұрақтала келе, одағай сөзге айналған.

Екіншісі, айту етістігінен туындаған болса керек. Себебі көне түркі, орта ғасыр ескерткіштері тілінде айту етістігінің түбірі ай деп көрсетіледі. Мысалы, Тоныкөкті Білге қағанның *айғушысы* – кеңесшісі, ақыл айтып отыратын адамы деген мағынада жұмсалса, орта ғасыр ескерткіштерінде Қ.А. Ясауидің хикметтерінен *әйлабан* етістігінің мағынасы – айту мағынасын береді. Осыған қарап екінші тұспалдау *айтақ* одағайы *айту, айғайлап, үрін қуу* мағынасын білдірген.

Тұрмыс-салт одағайлары туралы да осындай талдау жасауға болатын сөздер кездеседі. Мысалы *құп* одағайы *құптау* етістігінен, *кеш жарық* тіркесті одағайы *кеш жарық болсын* деген күрделі синтаксистік бірлік сөйлемнен, пайда болған. *Ассалаумағалейкум, рахмет* деген кірме сөздердің де әу баста беретін лексикалық мағыналары болған. Бүгінгі күнде академиялық грамматикада бұл сөздер одағай сөздер деп жазылып, беріліп жүр.

нани и исторически обусловлена, так как зависит в своём содержании от достигнутого к тому или иному историческому этапу уровня познания. Паремнологическая картина мира представляет собой результат когниции (познания) действительности, выступает как результат деятельности когнитивного сознания и основывается на совокупности упорядоченных знаний – концептосфере. Поэтому паремнологическая картина мира включает как содержательное концептуальное знание о действительности, так и совокупность ментальных стереотипов. Ментальные стереотипы – представления, которые определяют понимание и интерпретацию явлений действительности (*Щи да каша – пища наша* – русские предпочитают простую пищу; *Хлеб-соль ешь, а правду режь* – нужно говорить правду, не взирая на отношения; *Гром не грянет, мужик не перекрестится* – русский человек часто бывает беспечен в отношении разных элементов действительности; *Ehrlich währt am längsten* – честные отношения – самые долгие; *Lügen haben kurze Beine* – нельзя врать, правда всё равно откроется; *Morgenstunde hat Gold im Munde* – кто рано встаёт, тот успеет много сделать).

С точки зрения когнитивного подхода ПКМ предлагает:

- классификацию элементов действительности: труд, дом, риск в деле, дружба и т.д. (*Без труда не вынешь и рыбку из пруда; В гостях хорошо, а дома лучше; Попытка не пытка, а спрос не беда; Старый друг лучше новых двух; Erst die Arbeit, dann das Vergnügen; Nord, Süd, Ost und West, daheim ist das Best; Probieren geht über Studieren; Ein alter Freund ist zwei neue wert;*

- приёмы анализа действительности (объясняет причины явлений и событий, прогнозирует развитие явлений и событий, предсказывает последствия событий *Как аукнется, так и откликнется; На нет и суда нет; Что посеешь, то и пожнёшь; Wie man in den wald hineinruft, so schallt es heraus; Wo nichts ist, hat der Kaiser sein Recht verloren; Wie die Saat, so die Ernte;*

- упорядочивает чувственный и рациональный опыт личности для его хранения в сознании, памяти (*Дружиться дружись, а за саблю держись; И у стен есть уши; Свои собаки грызутся, чужая не приставай; Die Wände haben Ohren; Was kommt in dritten Mund, ist aller Welt kund; Viele Hunde sind des Hasen Tod.*)

Паремнологическая картина мира представляет собой общее, устойчивое, повторяющееся в картинах мира представителей данного народа. В связи с этим паремнологическая картина мира – когнитивно-психологическая реальность, обнаруживающаяся в мыслительной, познавательной деятельности народа, в его физическом и вербальном поведении. ПКМ обнаруживается в единообразии поведения народа в стереотипных ситуациях, в общих представлениях народа о действительности, в высказываниях и «общих мнениях», в суждениях о действительности (Попова, Стернин, 2007: 53).

Паремнологическая картина мира тесно связана с мировоззрением и языковой картиной мира, но и отличается от них. Так, паремнологическая картина мира представляет собой содержательное знание и является результатом познания, в то время как мировоззрение определяет метод познания или относится к

системе методов познания мира (там же, 51-52). Если паремиологическая картина мира имеет образный характер репрезентации знания о мире, системы ценностей и поведенческих стереотипов, то мировоззрение – абстрактный, безобразный, логико-дискурсивный характер (Радбиль, 2010: 53-54). Отличие паремиологической картины мира от языковой картины мира заключается в том, что в языковой картине мира объективная действительность предстаёт так, как воспринимает её человек, а в паремиологической картине мира – так, как человек к ней относится, оценивает её. Паремиологическая картина мира – результат разноаспектного отношения социума к объекту познания.

В рамках целостной языковой картины мира паремиологическая картина мира представляет когнитивно, эмоционально и прагматически обусловленный фрагмент, в котором находит экспликацию оценочное отношение этноса ко всему, что представляет ценность в его материальной и духовной культуре. К этой идеализированной модели человек должен стремиться, принимая то, что позитивно оценивается в паремиях *Одна голова хорошо, а две лучше; Доброе семя – добрый и всход; Ein guter Freund ist mehr wert als hundert Verwandte; Einigkeit ist die stärkste Stadtmauer*, и отвергая то, к чему выражено негативное отношение этноса *Гнилого болота и черт боится; Гневливое слово пороги не держат; Бесчестье хуже смерти; Eilen tut nicht gut; Einen Mohren kann man nicht weiß machen*.

Научное исследование ПКМ разных лингвокультур в теоретическом и сравнительно-сопоставительном аспектах даёт возможность познакомиться с историческим, культурным и рационально-эмпирическим опытом одного (М.А.Кулькова; Е.И.Селивёрстова; Н.Н.Семенов) и нескольких языковых сообществ (Ж.Ш.Апекова; Г.К.Гизатова; М.Ю.Котова; С.М.Кравцов; Н.Ю.Кузнецова; Н.В.Курбатова; Д.Б.Кумахова; О.Г.Савельева; Р.М.Скорнякова; Ж.А.Сулаева; Т.А.Шайхуллин) и выявить актуализированные в паремиях способы представления мира (Е.В.Иванова; В.И.Карасик; Л.Л.Габышева). Вышеназванные учёные исследуют ПКМ с точки зрения лингвокультурологического и когнитивного подходов, которые позволяют выявить культурно обусловленные компоненты значения, вербализованные в паремиях, реконструировать способы формирования и представления стереотипов мышления, лежащие в основе этнических ценностей.

При лингвокультурологическом анализе паремиологическая картина мира в современных исследованиях актуализируются следующие методологические установки:

- признание паремиологического материала языков в качестве одного из важных способов организации, хранения и репрезентации культурного опыта народов;
- признание концептуального единства паремиологического пространства языков областью вербализации важнейших срезом национальной языковой картины мира;

шығыстанушы Л.З.Будагов атап көрсетеді. Арабтық бұл кірме тұлға қазақ тілінде осы атау қалпында да, сондай-ақ дыбыстық жағынан сәл өзгерген сиық түрінде де кейде қолданылады. Сиықты модаль сөзінің бұл этимондық нұсқасы кейбір түркі тілдерінде қазір де қолданылады. Қазақ тілінде де осы мағынаға саяды. Кейбір диалектілік дереке қарағанда сиық сөзінің сиқат тұлғасы да диалектілік сипатта қолданылады. Сиқат тұлғасынан сиқатты деген сын есім пайда болған. Келе-келе сиқатты сын есімі сиықты, сықылды, секілді деген модаль сөздер қатарын толықтырған.

Тәрізді – модаль сөзі тарз – заттың, іс-әрекеттің сыртқы белгісімен, сырт тұрпатымен байланысты мағына бар.

Әлпеті – түр-түсі, беті, сынайы деген мағынадан модальденген араб сөзі.

Зайыры – сыртқы түрі мағынасынан модальденген араб сөзі.

Байқап отырғанымыздай есім сөздердің модальденуінде кірме сөздердің рөлі өте күшті.

Жалпы модальдік құбылысты лексикалық, грамматикалық және модальдік мағыналардың өзара ортақ тұсын, арақатынасын, айырмасын неғұрлым нақты, терең тани түсудің бір маңызды шарты, мүмкін болғанша, тіліміздегі модаль сөздердің шығу, даму жолдарын анықтап алу. Ал олардың бұл төркін-тегін, морфологиялық құрылымын анықтау мәселесі белгілі дәрежеде жтимологиялық зерттеуді қажет етеді. Себебі қазақ тіліндегі модаль сөз деп жүргеніміздің біразы бөтен текті, кірме құбылыстар немесе тілдің даму барысында басқа сөз таптарынан ауысқан сөздер.

Транспозицияның өзге түрлерін қазақ ғалымдары аз болса да назар аударып, теориялық мәселелерін қарастырып келе жатыр. Модаль сөздердің өзі ғылымда зерттелгенмен, таза транспозициялық құбылыс ретінде қаралмаған. Сонымен қатар модальдену процесі деп те аталмаған. Сол секілді одағайлар, олардың лексика-грамматикалық сипаттары қарастырылып жүргенмен, одағайлану деп зерттеп қарастырған әлі ешкім жоқ.

Одағай сөз табына жататын сөздер адамның көңіл-күйін, сезімін білдіру мақсатымен ғана емес, сонымен қатар басқа біреуге бұйыру, ишара білдіру, малды, үй хайуандарын шақыру, айдау, қорғау мақсатында да қолданылады. Осыған байланысты тіліміздегі одағайлар 1) көңіл-күй одағайлары, 2) императивтік ишара одағайлары, 3) тұрмыс-салт одағайлары. Бұл сөздердің өздеріне тән лексикалық мағынасы жоқ сөздер. Дегенмен, кейбір одағай сөздердің әу баста лексикалық мағынасы болған. Уақыт өте келе олар мағынасына айрылып мағынасыздыққа тап болған.

Көңіл-күйді білдіретін *алақай, ура* одағай сөздерін талдауда шындыққа жанасымдылығы жағынан халықтық этимология тұрғысынан талдаудың негізі бар секілді. *Ура* одағайының әдетте соғыста, жаугершілік заманда қолданылғанына орай, *ұр,ә* деген екі тілдік бірліктен кірігу арқылы жасалған деген болжам бар. Сол секілді біздің болжауымызша, *алақай* одағайы да арабтың *оллаһи* ант ету сөзімен түбірлес деп танимыз Қуанғанда, қайғырғанда,

Модаль сөздер сондай-ақ заттық және диалогта предикаттық функциясын жоғалтқан бағыныңқы сөйлемнің баяндауышынан да пайда болады. Қазақ тіліндегі әлпеті модальсөзі «сөз әлпетіне қарағанда» дейтін қыстырма сөйлемнің редуциялануынан келіп шыққан деуге болады.

Бұл айтылғандардан шығатын қорытынды: грамматикалық, мысалы, модальдік мағыналардың әр алуан типтерінің пайда болу және жетілу процесін эволюциялық тұрғыда түсіну керек. Себебі, модальділік тілдің коммуникативтік функциясының жемісі. Осыдан келіп морфологияда модальділікті білдіретін әртүрлі амал-тәсілдер пайда болады. Олардың ішіндегі ең басты әрі жетекші рөл атқаратын түрі – ол неғұрлым көбірек абстракцияланған және неғұрлым жинақты сипат алған модальдік мағынасы бар рай категориясы. Етістік райлары неғұрлым көбірек грамматикаланған категория болып табылады. Сонымен тілдік модальділік грамматиканың фонетикадан синтаксиске дейінгі барлық деңгейінен аңғрылады. Номинативті сөздердің семантикасында едәуір модальділік реңк жатқанмен, модальділікті білдіретін құралдар санатына кіре алмайды. Себебі бұлар модальді семантикалық өңдегі дербес мәнді ретінде лексикалық деңгейден әрі аса алмады. Сондықтан полифункционалды (А. Ысқақов айтқандай әртарап сөз) бар, жоқ сөздері, керек, тәрізді предикаттық есімдер өздерінің номинативтік қолданысында модальді сөздерге жатқызылмайды деп қазақ грамматикасында берілген. Сөз таптарының жалпы категориялық мағынасын жеке сөздің лексикалық семантикасымен шатастыруға боламыды. Әйткені жалпы категориялық мағына – сөз таптарын бір-бірінен ажыратудың, ара жігін, шегін анықтаудың алғы, бас белгісі. Модаль сөздерді біраз тілдерде қазір көмекші сөз таптарына жатқытуда да бірден бір негіз, критерий ретінде оның осы жалпыкатегориялық мағынасы, яғни сөйлемде айтылған хабарға сөйлеушінің қатынасы алынған. Жалпы қай сөз табын да танып, даралап алуда бірінші орында оның категориялық мағынасы тұруы шарт.

Модаль сөздердің семантикасында номинативтік мағына болмайды. Олар да көмекші сөздер сияқты грамматикалық деңгейде модальдік мағына береді.

Модаль сөздер, басқа көмекші сөз таптары секілді толық мағыналы дербес сөз таптарының ұзақ замандардағы лексика-грамматикалық даму процесінде өзінің бастапқы мән-мағынасынан оқшаулана-оқшаулана, ақыры біржола ажырап, солардан келіп шыққан. Модаль сөздердің пайда болуына сөйлем құрамындағы кейбір лексикалық құралдардың тұрақты бағыныңқылық қалпы себепкер болды. Аталмыш тілдік құбылыстың шығу тегінің осы өзіндік ерекшелігін ескеріп, кейбір зерттеушілер генетикалық принцип негізінде модаль сөздерді мынадай төрт топқа бөліп қарайды: өзге сөз таптарынан мүлдем ажырап «қара үзген» сөздер есім модаль сөздер, үстеу модаль сөздер және етістік модаль сөздер.

Сияқты модаль сөзі тарихи тұрғыдан алғанда араб тілінде «форма, вид, формула» ұғымыны білдіретін *сияқ* зат есіміне барып тіреледі. Бұл сөздің предмет, материя, общепринятый образ действия деген мағыналарын

- признание важности паремий для выявления особенностей менталитета этносов, его доминантных ценностных ориентиров.

В современных научных работах паремиологическая картина мира характеризуется как наиболее специфичный национально и культурно маркированный фрагмент языковой картины мира, в котором «дух народа», особенности его мировидения (*На мұру и смерть красна; So geht es in der Welt: der eine steigt, der andere fällt*), ценностные приоритеты (*Коса – девичья краса; Sprich, was wahr ist, trink, was klar ist, iß was gar ist*), нравственный (*Уговор дороже денег; Finden und verhehlen ist so gut wie stehlen*) и эстетический опыт (*He родись красивой, а родись счастливой; Schöne Haut, hässliche Gedanken*), знания этноса (*Век живи, век учись; Die Jahre wissen mehr als die Bücher*), ключевые правила этикета (*В свирелку играет, а такту не знает; Besser weichen, als zanken*) отражаются наиболее выразительно. Отмечается, что в паремиях находит своё отражение вся многогранная жизнь народов, все сферы деятельности человека. С одной стороны, паремические суждения представляют собой обобщение многовекового жизненного опыта народа, с другой – рекомендацию действий на основе этого опыта. Поэтому многие паремии содержат эксплицитные и имплицитные особенности разноаспектной концептуализации объектов действительности, поступков человека, событий и явлений.

Паремиологическая картина мира в целом представляет собой аксиологическую модель мира, в когнитивной структуре которой находят экспликацию совокупные доминантные черты лингвокультурного сообщества. В паремиологической картине мира преобладают два типа оценок – этическая и рационалистическая, связанные с существующей в каждой лингвокультуре шкалой ценностей, а также предпочтениями, обусловленными практической целесообразностью. Оценка как антропологическая категория занимает особое место в паремиологической картине мира и является основным средством выражения аксиологических установок народов в области материальной и духовной культуры. В паремиологической картине мира вся языковая картина мира определенной лингвокультурной общности трансформируется в идеализированную модель, предполагающую практическую целесообразность определенных действий и их соответствие принятой шкале ценностей (Кумахова, 2011: 6). Семантическая структура паремиологической картины мира формируется оценочной категоризацией эксплицитно, которая реализуется как общеоценочными словами «хорошо», «gut» и «плохо», «schlecht», «schlimm» и их лексическими вариантами «худо, худое» (*Хорошее лежат, а худое бежат; Mit guten Worten verkauft man schlechte Waren*), дескриптивно-оценочными словами типа умный/глупый, dumm/klug, красивый/некрасивый, schön/häßlich (*Глупый ищет большого места, а умного и в углу видать; Dem klugen Kopfe genügt ein Wort*), так и через модусы «нужно», «должно», «следует», «необходимо», «нельзя», «man soll/muss», «man darf (nicht)», «man kann» (*He нужен учёный, а нужен смыслёный; Man muss tun, wie man kann, und nicht, wie man mag*), а также им-

плицитно. Имплицитная оценка событий или действий не выражена в теле паремии лексически, а заложена в её значении и формируется в ситуации употребления паремии коммуникантами.

Так, паремия *Седина в бороде, бес в ребро* содержит отрицательную оценку имплицитно, о чём свидетельствуют компоненты речевой ситуации (шарханулась, глупым):

Пример 1. **Имени реки девушка не знала. Она шарханулась от седеющего мужчины, пристающего с глупым вопросом. Красавица знала, что если седина в бороде, то бес в ребро.** (А.Козлович. Путешествие из Лиозно в Рудию).

А паремия *Es ist noch nicht aller Tage Abend* содержит, наоборот, положительную оценку имплицитно и характеризует ситуацию как неизбежную. Она даёт надежду, что всё ещё может измениться к лучшему, ещё не всё потеряно. Однако лексический состав паремии передаёт эту целеустановку не дословно, а образно, через противопоставление дня (Tage), светлого времени суток, и вечера (Abend), тёмного времени суток, когда день заканчивается. Участники ситуации также добавляют от себя «Es kann ja alles gut gehen».

Пример 2. «... **Oh, Tony, Courage!**» sagte der Senator und gerührt und ergriffen von ihrer Hilflosigkeit, rückte er ihr nahe ... «**Noch ist nicht aller Tage Abend. Noch ist er (Permaneder) ja nicht verurteilt. Es kann ja alles gut gehen.**» (Thomas Mann. Buddenbrooks).

Таким образом, паремии являются яркими репрезентантами языковой картины мира любого народа. С точки зрения когнитивного подхода они образуют паремиологическую картину мира, которая является вариативной частью языковой картины мира. Паремиологическая картина мира возникает в национальном сознании, исторически обусловлена и включает содержательное концептуальное знание о действительности, а также совокупность ментальных стереотипов.

Литература:

1. Кумахова, Д.Б. Оценочная категоризация действительности в пословичной картине мира (на материале кабардино-черкесского и русского языков): Автореферат дис. ... канд. филол. наук. – Нальчик, 2011. – 27 с.

2. Попова, З.Д., Стернин, И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ: Востоку – Запад, 2007. – 314 с.

3. Радбиль, Т.Б. Основы изучения языкового менталитета. – М.: Флинта: Наука, 2010. – 328 с.

Филология ғылымдарының кандидаты Шойбекова Ғ.Б.

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті

(Қазақстан, Алматы)

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТРАНСПОЗИЦИЯ ҚҰБЫЛЫСЫ

Модаль сөздер түркі тілдерінің бірқатарында (солардың ішінде қазақ тілінде), негізінен, көмекші сөздер тобына кіреді. Ол сөйлеуші субъектінің айтылған ойдың шындыққа қатынасы жөніндегі көзқарасын айқындайды. Модаль сөздердің өз алдарына бөлек, арнайы бір лексика-семантикалық, грамматикалық топ ретінде сараланып шығу, даму жолдары тілдерде жалпы біркелкі емес. Қазақ грамматикасында модаль сөздердің түрлі сөз таптарынан жасалғанын дәлелдейтін мына бір пікірді келтірейік: «орыс тілінде тек «сына» (вставные) сөйлемдердің ғана емес, сонымен қоса үстеулер мен ықшамдалған сөйлемдер негізінде дамып, дараланып шыққан» [1, 568 б.].

Қазақ тілінде лексикалық мағынасының өзі таза модальді сөздерме қоса, өз алдына дербес лексикалық мағынасының үстіне және модальдік мағына білдіретін де жеке сөздер бар. Модаль сөздер әдетте, модальділікті білдіретін фонологиялық (интонациялық), морфологиялық (етістік райлары және олардың аналитикалық формалары), синтаксистік (әр түрлі сөйлем типтері) сияқты барлық амал-тәсілдермен тығыз байланыста жұмсалады. Модаль сөздер, басқа барлық көмекші сөз таптары сияқты ұзақ уақыттағы лексика-грамматикалық даму процесінде дербес сөз таптарына дараланып шықты (бұл – үнемі үзіліссіз жүре беретін процесс). Бұған мысалы, *білем, кім біледі, әлпеті, сияғы* сөздері өздерінің алғашқы лексикалық мағынасында емес, сөйлем ішінде келіп, модальдік мағынаны иемденген. Мына мысалдардағы қайталанған сөздердің мағыналық ерекшелігіне назар аударып көрейік.

Лексика-грамматикалық мағынада қолданылуы	Модальділік мәнде қолданылуы
Қара ала сырмақтың иесін де білем, ақ киіздің, бәтес көйлектің қайдан шыққанын да білем (Ж. Аймауытов)	Осыны өздеріне қолайсыз көреді, білем (Ж.Аймауытов)
Сынға толса сияғы, Әлпеті шамның шырағы	Сықы, ешқайсысы бармаған, Сияғы, олар үйде жоқ. Әлпеті, ештеңеге қарар емес.